ammehoela

augustus

bakeliet

bintje

colt

condoom

dukdalf

frisbee

grog

guppy

hopje

kenau

kiekje

masochisme

nicotine

saxofoon

silhouet

Ewoud Sanders

EPONIEMEN WOORDENBOEK

Woorden die teruggaan
op historische personen

Herziene en uitgebreide editie

Nijgh & Van Ditmar

Eponiemen zijn woorden die teruggaan op historische personen. Zo is het **kiekje** afgeleid van de Leidse fotograaf Israël Kiek, de **brommer** van de Utrechtse stalhouder Brom en dankt het **bintje** zijn naam aan Bintje Jansma, een sproeterig Fries meisje.

Deze vermeerderde herdruk van Sanders' veelgeprezen **Eponiemenwoordenboek** bevat een selectie van ruim zeshonderd eponiemen, puur *Nederlandse woorden of leenwoorden die tot ons* dagelijks taalgebruik zijn doorgedrongen. Het is niet alleen geschikt als naslagwerk maar, door de anekdoten achter de eponiemen, tevens als leesboek voor taalliefhebbers.

'Het meest grondige taalboek dat onlangs is verschenen. Het is verleidelijk een paar voorbeelden te geven, maar u moet zich al lezend zelf maar laten verrassen.'
Elsevier

'Sanders geeft het verhaal achter het eponiem alle ruimte. Niet de ontstaansgeschiedenis van het eponiem, ook allerlei weetjes en anekdoten die er zijdelings verband mee houden zijn meegenomen.'
Rik Smits in *de Volkskrant*

Ewoud Sanders [1958] is historicus, lexicograaf en journalist. Hij publiceert o.a. in *NRC Handelsblad* en *Onze Taal*.

ISBN 90-388-6751-4

9 789038 867519

NIJGH & VAN DITMAR

Eponiemenwoordenboek

Ewoud Sanders

EPONIEMEN WOORDENBOEK

Woorden die teruggaan
op historische personen

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam 1993

Voor Charles Cunningham Boycott,
die me nieuwsgierig maakte
naar andere eponiemen
en
voor Jaap Engelsman, in vriendschap

Eerste druk oktober 1990
Zevende geheel herziene en vermeerderde druk,
september 1993
Copyright © Ewoud Sanders 1993
Omslag en typografie Hans Verlaat
NUGI 943 / ISBN 90 388 6751 4 / CIP

'Woorden, aan eigennamen ontleend, kunnen den taalvorscher, die er niet op verdacht is, vrij wat nutteloos hoofdbreken kosten. Het is daarom goed ze bekend te maken, wanneer men ze bij toeval vindt.'

Matthias de Vries in *De Taal- en Letterbode* (1870)

'An etymology that has anything to do with a person or an anecdote is to be regarded with suspicion. For both we want contemporary evidence, and, in case of an anecdote, we never, to the best of my knowledge, get it.'

Ernest Weekley, *The Romance of Words* (London 1912)

'Flikjes en bintjes. Om voor die twee dingen nu het woord "eponiem" uit te vinden is te veel eer, wij verzoeken u dan ook dit woord weer te vergeten.'

Battus, *Opperlandse Taal- & Letterkunde* (Amsterdam 1981)

INHOUD

Voorwoord
7

Eponiemen alfabetisch
11

BIJVOEGSEL I
Planten en bomen die naar Nederlanders zijn vernoemd
221

BIJVOEGSEL II
Woorden en uitdrukkingen in dit boek die teruggaan op Nederlanders
231

Geraadpleegde bronnen
235

Rubrieksregister
239

Alfabetisch register
247

'Er is niets tegen etymologie. Je hebt er weliswaar niets aan, maar dat geldt ook voor postzegels verzamelen en stambomen van je voorouders opstellen.'
Battus, *de Volkskrant*, 1.4.1989

Eponiemen (van Grieks *epi* 'bij' + *onoma* 'naam') zijn woorden die zijn afgeleid van eigennamen. In de eerste druk van dit boek heb ik alleen eponiemen opgenomen die teruggaan op historische personen – mensen van vlees en bloed. In de huidige druk heb ik ook plaats ingeruimd voor enkele personages – figuren van papier en inkt. Dit onderscheid is trouwens niet altijd even duidelijk. Moet je alle personen uit de bijbel als fictieve personages beschouwen of zitten er ook historische personen tussen? U mag het zeggen. Heeft Don Juan echt bestaan of niet? Daar zijn planken over volgeschreven, met als voornaamste conclusie dat dit niet te achterhalen valt.
Nieuw in deze herdruk zijn bovendien enkele uitdrukkingen waarin een eigennaam is opgenomen, zoals *bedrijvige Martha*, *volgens Bartjens*, *praten als Brugman* en nog een paar. Overigens ligt de nadruk nog altijd sterk op historische personen, vandaar dat de ondertitel van dit boek is gehandhaafd.
Is dit boek compleet? Bevat het alle eponiemen die wij in het Nederlands kennen? Ik zou haast zeggen: gelukkig niet. Hoeveel eponiemen het Nederlands telt, weet niemand. In de algemene verklarende handwoordenboeken van de afgelopen 150 jaar staan er schat ik tussen de 2500 en 3000. Zou je ook alle plantennamen opnemen die van eigennamen zijn afgeleid, dan is dit aantal in een handomdraai te verdubbelen. Voeg daar alle medische, technische, scheikundige en natuurkundige eponiemen aan toe en je zit met een completer, maar onhandelbaar, onbetaalbaar en vooral ook onleesbaar eponiemenwoordenboek.
Bovendien is een eponiemenwoordenboek, net als ieder ander woordenboek, nooit compleet. Er komen immers steeds eponiemen bij. Denk aan woorden als *rambomes*, *ramboïsme*, *madonna-bh*, *dr. Clavan* of *chippendales*. Dat laatste woord is afgeleid van Chip en Dale, Disney-figuurtjes die wij Knabbel en Babbel noemen – eigennamen dus. En dan laat ik alle eponiemen die tijdens de Golfoorlog zijn ontstaan nog buiten beschouwing. Binnen een paar weken sprak men indertijd van *Saddamiseren*, *Saddamisme*, *Saddamn* en *Saddamphobia*. Of deze woorden zullen beklijven is de vraag. In de algemene verklarende Nederlandse handwoordenboeken die sinds de Golfoorlog zijn verschenen, zijn ze in ieder geval niet opgenomen.

Van de naar schatting drieduizend eponiemen die het Nederlands telt, bevat dit boek er ruim zeshonderd. Ik heb dus een selectie gemaakt.
Ik heb gekozen voor eponiemen waar een mooi, interessant, gek of boeiend verhaal aan vast zit. Ik heb er bovendien voor gekozen bekende eponiemen – woorden uit het dagelijks taalgebruik – af te wisselen met eponiemen die een obscuur leven leiden in de kolommen van onze woordenboeken.
Waarom die obscure woorden? Omdat ik er geen weerstand aan kon bieden! Omdat de herkomst van sommige woorden zo onderhoudend is dat je ze alleen daarom al weer zou moeten gaan gebruiken. Bovendien gaat het af en toe om zeer nuttige begrippen. Zoals bijvoorbeeld *watrinade*: het vermoorden van een werkgever door zijn werknemers – een begrip dat een leemte vult in de vele samenstellingen die wij kennen met *moord*.
Nederlandse naamgevers hadden een streepje voor, omdat lang is gedacht dat er buiten *flikje* en *bintje* nauwelijks woorden naar Nederlanders waren vernoemd. Daarnaast heb ik een paar woorden opgenomen die niet op een persoon teruggaan, maar waarvan hardnekkig werd of wordt beweerd dat dit wel zo is, zoals bijvoorbeeld *tram* en *ulevel*. Dergelijke woorden staan tussen vierkante haken.
Ik heb voor deze herziening het hele woordenboek doorgekamd. In vrijwel ieder trefwoord is iets veranderd. Een eponiemenwoordenboek is nooit af, omdat het onderzoek naar de naamgevers nooit is afgerond. Zo werd pas recentelijk bevestigd dat Louis Pasteur knoeide met zijn onderzoeksresultaten – een feit dat natuurlijk thuishoort in het trefwoord *pasteuriseren*. Kleine en grotere fouten zijn hersteld en brieven verwerkt. Daarnaast heb ik zo'n 40 'lange' trefwoorden toegevoegd.

Hoewel dit boek verre van volledig is, heb ik geprobeerd op kleine deelgebieden zoveel mogelijk vergelijkbare eponiemen bij elkaar te zetten. Bij *dugazon* staan bijvoorbeeld alle mij bekende stemtypes die naar een historisch persoon zijn genoemd, bij *quinquet* alle lampen en bij *aanappelen* alle schilders die hun naam aan de taal leenden.
Vaak zijn deelgebieden, zoals bijvoorbeeld politiek of seksualiteit, over verschillende lemmata verspreid. Onder aan zo'n stukje wordt dan naar een ander lemma verwezen. In het *Rubrieksregister* zijn bovendien alle woorden uit omvangrijke deelgebieden bij elkaar gezet.
Ik heb geprobeerd steeds de vroegste bron voor een woordverkla-

ring te achterhalen. Indien bekend, wordt die bron genoemd en soms geciteerd. Citaten heb ik in de oorspronkelijke spelling gelaten. Alleen lange citaten uit vreemde talen zijn vertaald. Tenzij anders vermeld, zijn citaten uit de bijbel afkomstig uit de Statenvertaling.
Daarnaast heb ik geprobeerd te achterhalen vanaf wanneer een eponiem in het Nederlands voorkomt. Ik heb me hierbij moeten beperken tot de gegevens die hierover te vinden zijn in de etymologische woordenboeken en in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Ook heb ik mijn eigen verzameling woordenboeken doorgeplozen.
Voor de biografische informatie vermeld ik slechts bij uitzondering de bronnen. Dit heeft een praktische reden. Eponiemen gaan lang niet altijd terug op beroemde personen die gemakkelijk in een biografisch woordenboek zijn op te slaan. En zelfs als het wel om een bekendheid gaat, wordt het feit waarom hij of zij is vernoemd lang niet altijd vermeld. Dit maakte het noodzakelijk een zeer groot aantal verschillende bronnen te raadplegen. Vermelding van zo veel titels zou het lemma mijns inziens onleesbaar maken.

Tot slot enkele conclusies. Bemoeienis met planten is in de loop van de geschiedenis de zekerste weg naar de eeuwigheid gebleken. In het eerste bijvoegsel wordt dit nader toegelicht. Koningshuizen en sportlieden hebben relatief weinig vernoemingen opgeleverd. De spreiding over de tijd is zeer ongelijk: massa's vernoemingen in de oudheid, dan een hele tijd niets, in de 17de eeuw begint het toe te nemen en vanaf het eind van de 18de eeuw is er geen houden meer aan. De vele vernoemingen in de 19de eeuw houden vanzelfsprekend verband met de enorme wetenschappelijke, maatschappelijke en industriële ontwikkelingen.
Ook de spreiding over het alfabet is opvallend: veel bij de *b* en de *s*, bijna niets onder de *l* en de *n*.
Vrouwen zijn sterk in de minderheid en leverden vooral woorden op met een negatieve betekenis. Politici worden snel vernoemd als ze iets met drank of geld te maken hebben, maar deze eponiemen raken even snel weer in onbruik.
Vooral schrijvers met een bombastische stijl zagen hun naam vereeuwigd, en theologen met een afwijkende mening werden meer dan eens het slachtoffer van melige woordspelingen. Het uitvinden van een op goud of zilver lijkende legering was bijna een garantie voor een vernoeming.
De voornaamste conclusie is echter dat de vernoemingen vol-

strekt willekeurig zijn. Vaak wordt op een harde manier voorbijgegaan aan iemands levenswerk: keizer Vespasianus wordt beschouwd als een van de beste Romeinse keizers, maar zijn naam werd verbonden aan een openbaar toilet. De grootste generaals, filosofen, staatslieden en kunstenaars werden gepasseerd voor onbenullige collega's die opvielen door een scherpe uitspraak, een bult op hun rug, of voorkeur voor chocolade. Hoofdcommissaris Kaasjager uit Amsterdam had werkelijk alles mee om zijn naam vereeuwigd te zien, maar hij moest het afleggen tegen een onbeduidende naamgenoot uit Rotterdam.
Juist dit onrecht maakt eponiemen voor mij zo onweerstaanbaar.

Tot besluit een citaat uit een oud woordenboek. Het komt uit de inleiding van het *Nieuw Hand-Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Talen* uit 1811 van P. Agron, G.N. Landré en P. Weiland.
'Men is nogtans verre af, dit woordenboek boven alle berisping verheven te wanen; en men zal alle aanmerkingen en teregtwijzingen daaromtrent met dankbaarheid ontvangen; doch men herinnere zich de woorden van den Heer D'Alembert: "Niets is gemakkelijker", zegt die groote man, "dan de schrijvers van een woordenboek, het zij teregt, het zij te onregt, te gispen. Men voert eenige weinige middelmatige artikelen aan, en men gaat een veel grooter aantal anderen, waarvan niet dan met lof zou kunnen gesproken worden, met stilzwijgen voorbij. Een werk is goed, wanneer er meer goeds dan kwaads in gevonden wordt; het is uitmuntend, wanneer dit goede het middelmatige verre overtreft. Het is vooral op een woordenboek, dat deze regel van toepassing is: de menigte en verscheidenheid der onderwerpen dulden niet, dat men aan elk derzelven, zonder onderscheid, die volkomenheid geve, waarvoor zij afzonderlijk vatbaar zouden zijn." '
Ik sluit me hier van harte bij aan.

Ewoud Sanders,
Heemstede, juli 1993

A

Aagje, nieuwsgierig, *schertsende benaming voor een nieuwsgierige vrouw of man*

In 1864 ging het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) er nog van uit dat alleen een vrouw kon worden uitgemaakt voor *nieuwsgierig Aagje*. Tegenwoordig echter zal geen man zich in zijn mannelijkheid aangetast voelen als hij met deze zegswijze wordt bejegend.

De zegswijze *nieuwsgierig Aagje*, voorheen meestal met de toevoeging 'van Enkhuizen', is afgeleid van een personage dat voor het eerst voorkomt in het kluchtboek *De Gaven van de milde St. Marten* uit 1654. De uitdrukking werd populair doordat het *Kluchtigh Avontuurtje van 't Nieuwsgierigh Aeghje van Enckhuysen* in 1655 als bijvoegsel werd overgenomen in *'t Leven en Bedrijf van Clement Marot* – een kluchtboek dat vele malen werd herdrukt.

Volgens de klucht was Aagje een jonge vrouw uit Enkhuizen die met een smid was getrouwd. Bij haar in de buurt woonde een schipper die soms op Antwerpen voer. Aagje 'lelde de Smit soo langh aen 't hooft', aldus de oorspronkelijke tekst, tot hij haar toestond met de schipper mee te varen.

In Antwerpen wordt Aagje door een Spaanse Brabander aangesproken met 'nichteken' – daar een gebruikelijke term voor prostituée. Maar Aagje weet dit niet; zij ziet de 'signor' aan voor een neef en belandt uiteindelijk met hem in het 'slimste hoerhuys'. Daar wordt zij dronken gevoerd en honderd gulden lichter gemaakt.

'Dit is het thema van Huygens' *Trijntje Cornelis,*' aldus Stoett (1981), 'dat echter reeds in 1653 geschreven is, terwijl hij er al in 1650 op zinspeelt; mogelijk bestond de uitdrukking dus reeds eerder.'

In 1842 dichtte J. Nolet de Brauwere van Steeland:

> Als eenmael Gods alwijze magt [...]
> Eva uit een Ribbe schiep;
> Van toen af aan kroop bij de vrouw
> 't Nieuwsgierig Aegje al in de mouw.

Het Engels kent als vergelijkbare uitdrukkingen: *Miss Paulina Pry* en *Paul Pry*. Zoals bekend betekent *to pry* 'ergens je neus insteken'.

aanappelen, *met onverschillige willekeur te werk gaan*

Op 29 januari 1955 verklaarde Karel Appel [geboren 1921] in een interview in *Vrij Nederland*: 'Ik schilder, ik rotzooi maar een beetje an. Ik leg het er tegenwoordig flink dik op, ik smijt de verf er met kwasten en plamuurmessen en blote handen tegenaan, ik gooi d'r soms hele potten tegelijk op.'

Carmiggelt herhaalde deze woorden drie dagen later in een Kronkel in *Het Parool*. 'Zeker is', schreef L. Gans in juni 1963 in het *Museumjournaal*, 'dat hier het begin en zelfs het *Leitmotiv* van de sensationele verhalen over Karel Appel lagen.'

In de jaren daarna deed Appel er nog een schepje bovenop. Televisiekijkend Nederland kon de schilder in 1959 hangend aan een helikopter verfbussen zien leeggooien op een gigantisch doek. En in Jan Vrijmans filmdocumentaire *De werkelijkheid van Karel Appel* (1962) zag men Appel met woeste bewegingen kolossale doeken te lijf gaan, op en top 'een geweldenaar die verf driftig kneedt en knecht', zoals Lucebert hem typeerde.

Het publiek was door dit alles 'bezeerd', aldus Endt (1982), en de uitdrukking 'Ik rotzooi maar wat an' kreeg vleugels. In het Bargoens ontstond het woord *aanappelen*, voor 'met onverschillige willekeur te werk gaan' of 'maar wat doen'.

Toch heeft Appels 'anrotzooien' volgens L. Gans slechts betrekking op het 'beginstadium van het ontstaansproces van een schilderij'. In de slotfase gaat de schilder veel nauwkeuriger te werk. 'De willekeurige kleurflarden worden geordend en krijgen onderlinge samenhang. Er gaat zich in de verfmassa een vorm aftekenen: het schilderij krijgt gestalte. De kleurnotities zijn door de schilder bedwongen.'

Het woord *aanappelen* raakte waarschijnlijk in onbruik nadat Appel in brede kring als kunstenaar werd erkend.

Andere woorden die zijn afgeleid van een schilder: *apelles*, een groot schilder, naar Apelles van Colophon [4de eeuw v.Chr.], de beroemdste schilder uit de oudheid. Al zijn werken gingen verloren, maar zijn repliek aan een schoenmaker, die nog meer aanmerkingen had nadat Apelles op zijn aanwijzing op een doek iets had veranderd aan het schoeisel, bleef bewaard in de uitdrukking: 'Schoenmaker, blijf bij je leest'; *bambochade*, schilderij dat een landelijk of ruw volkstafereel voorstelt, naar *Bamboccio* (Italiaans voor 'groteske pop'), schildersnaam van de 'gebochelde maar zeer geestige' Haarlemse kunstenaar Pieter van Laer [1592-1642], die van 1628 tot 1638 in Rome werkte en gespecialiseerd was in realistische volkstaferelen; *echeveria*, een geslacht van vetplanten, naar de 19de-eeuwse Mexicaanse plantenschilder Echeveri; *holbeinwerk*, fijn borduurwerk van kruissteekjes, aan voor- en achterzijde gelijk, naar de Duitse schilder Hans Holbein de Jonge [1497?-1543] uit Augsburg, op wiens doeken

dit soort borduurwerk veelvuldig voorkomt; *makartboeket*, boeket van gedroogde bloemen en grassen, naar de Oostenrijkse bloemenschilder Hans Makart [1840-1884]; *Picassovissen*, een groep trekkersvissen, vanwege hun fantastische kleurencombinaties door Werner Schröder, die in 1953 directeur werd van het Berlijnse aquarium, zo genoemd naar Pablo Ruiz Picasso [1881-1973]; *rembrandtiek*, met de kleur en lichteffecten die kenmerkend zijn voor de schilderijen van Rembrandt van Rijn [1606-1669]; *Rubensfiguur*, een vrouw met zeer weelderige vormen, zoals de Vlaamse schilder Peter Paul Rubens [1577-1640] ze graag schilderde; *van dijck-kraag*, een diep ingesneden puntkraag, die vaak voorkomt op doeken van de Antwerpse schilder Antonie van Dijck [1599-1641]; en *zehneria*, een plantengeslacht, naar de Weense bloemenschilder J. Zehner.

De hier en daar te vinden verklaringen dat *barok* zou zijn afgeleid van de Italiaanse schilder Federigo Barocci, *chic* van een leerling van David genaamd Chique, en *gaga* van Paul Gauguin, zijn onjuist.

Vergelijk **albertduurtje**

abelardiseren, *castreren van mensen*

Waarom is *abelardiseren* op een gegeven moment uit de Nederlandse woordenboeken geschrapt? Tot aan de eeuwwisseling was het in tal van lexica te vinden. Ook moderne Franse woordenboeken negeren het, terwijl het eind vorige eeuw nog in de Parijse dieventaal werd gebruikt.

Abelardiseren betekent ontmannen. P. Weiland schreef in 1843 dat het woord 'schertsenderwijze' werd gebruikt, maar uit latere woordenboeken is die toevoeging verdwenen. Dat lijkt gepaster, want de ontmanning van Pierre Abélard was een uiterst serieuze zaak.

Abélard werd in 1079 nabij Nantes in Frankrijk geboren. Hij ontwikkelde zich tot de belangrijkste theoloog en wijsgeer van de twaalfde eeuw, maar zou nog bekender worden door zijn liefdesavontuur met Héloïse.

Abélard was 38 jaar oud en hoofd van de prestigieuze school van de Notre Dame toen kanunnik Fulbert hem vroeg om tegen kost en inwoning les te geven aan zijn nichtje Héloïse.

Héloïse was zeventien, mooi en talentvol. 'Weldra', aldus een 19de-eeuwse versie van het verhaal, 'ontvlamde in het hart van leermeester en leerlinge een felle liefdesgloed, en de wijsgerige bespiegelingen maakten plaats voor dichterlijke ontboezemingen.'

Daarna ging het in een razend tempo. Fulbert kwam erachter dat Héloïse zwanger was, waarop Abélard het meisje schaakte en in Bretagne in het geheim met haar trouwde. Fulberts wraak was

doortrapt: hij liet Abélard oppakken en 'op schandelijke wijze verminken', waardoor Abélard volgens het canoniek recht uit die dagen geen aanspraak meer kon maken op de hoogste kerkelijke functies.
Zowel Abélard als Héloïse verdween vervolgens in het klooster. Nadat Héloïse door toeval in het bezit was gekomen van een brief waarin Abélard zijn 'lijdensgeschiedenis' uiteenzette, schreven de voormalige minnaars elkaar brieven, die later in talloze talen werden vertaald. Héloïse liet weten dat hun liefde de grootste gebeurtenis in haar leven was gebleven, Abélard sloeg een zakelijker toon aan.
Maar in de dood vonden ze elkaar weer. Abélard stierf op 21 april 1142 en op verzoek van Héloïse werd zijn lichaam begraven in de kapel van zijn eigen klooster. Nadat Héloïse op 16 mei 1164 was overleden, werd zij in dit graf bijgezet. Aan het begin van de 19de eeuw werden de stoffelijke resten van de geliefden een paar maal verplaatst, tot ze in 1817 terechtkwamen op het kerkhof van Père-Lachaise in Parijs. Met een monument ter nagedachtenis van hun tragische liefde.

abigaïl, *1. een Engels kameniertje; 2. een voorschoot of boezelaar zoals kameniers dragen*
Volgens het bijbelverhaal was Abigaïl (Hebreeuws voor 'vreugde van de vader') de echtgenote van de rijke veeboer Nabal. Zij was 'goed van verstand en schoon van gedaante' en wist koning David ertoe te bewegen geen wraak op haar man te nemen, nadat deze hem brood, water en vlees had geweigerd. In haar pleidooi gebruikt zij tot zes maal toe het woord *dienstmaagd*. 'Och, mijn heer, mijne zij de misdaad, en laat toch uwe dienstmaagd voor uwe ooren spreken, en hoor de woorden uwer dienstmaagd', aldus 1 Sam. 25:24. Na de dood van Nabal nam David haar tot 'huisvrouw'.
In de betekenis 'kameniertje' raakte *Abigaïl* in het Engels ingeburgerd nadat Francis Beaumont en John Fletcher in 1610 in de populaire komedie *The Scornful Lady* een 'waiting gentlewoman' van die naam ten tonele hadden gevoerd, een voorbeeld dat door onder anderen Swift en Fielding werd gevolgd.
Volgens *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable* (1872) werd het begrip waarschijnlijk populair door Abigaïl Hill (Mrs. Masham), tussen 1704 en 1714 een beruchte hofdame, die haar grote invloed op koningin Anne voor persoonlijke belangen misbruikte. In navolging van Brewer vermeldden De Beer en Laurillard *abigaïl* in 1899 in de *Woordenschat*.

Volgens het *Woordenboek van voornamen* (1984) van Van der Schaar kwam Abigaïl als voornaam in Nederland vooral in de 17de eeuw in de mode. Hij vermeldt de vormen *Abigaïl, Abiegel, Abigal* en *Bigel* – voornamen die in Zeeland nog altijd voorkomen. Harrebomée vermeldt in zijn beroemde *Spreekwoordenboek* (1858) onder het trefwoord *Abigaïl* de zegswijze 'Het is een kind van Abigeltje-nicht' – overigens zonder nadere toelichting.

Vergelijk **Martha, evaatje** en **nabal**

abracadabra, *1. (eig.) toverspreuk, op perkament geschreven en aan een vlasdraad om de hals gedragen amulet; 2. (fig.) wartaal, onbegrijpelijke taal*

Heeft er ooit iemand geleefd die *abracadabra* heette? Bevat deze veelgebezigde toverspreuk een eigennaam? Nee en ja.

Abracadabra is oorspronkelijk een zogeheten kabbalistisch machtswoord uit de gnostische sekte van Basilides [ca. 125 n.Chr.]. Het is voor het eerst aangetroffen in een omstreeks 200 n.Chr. door Q. Serenus Sammonicus geschreven leerdicht vol huismiddeltjes.

Het woord werd elf maal onder elkaar geschreven op een zogeheten *Abraxassteen*, telkens met één letter minder, zodat een gelijkzijdige driehoek ontstond. 'Een tooverwoord, dat in staat was koorts, kiespijn en andere ongesteldheden te verdrijven', schreef de Winkler Prins nog in 1905.

Over de herkomst van abracadabra is bijzonder veel te doen geweest, maar volgens onder anderen C.T. Onions is het verwant aan Abraxas (in oudere vorm Abrasax), de naam van de oppergod van de Basilidianen. Volgens verschillende naslagwerken staat Abraxas in de gnostiek voor het getal 365 (a=1, b=2, r=100, x=60 en s=200), naar de 365 openbaringen van de godheid en het aantal dagen van het jaar.

Hoewel er nooit iemand heeft geleefd die abracadabra heette, schuilt in dit woord dus mogelijk wel een eigennaam.

Achitofel, *onbetrouwbare raadgever*

Een Achitofel, zegt Van Dale (1992), is een 'niet te vertrouwen raadgever'. Dat doet vermoeden dat Achitofel, volgens de bijbel de raadsman van koning David, een slechte raadgever was. Het tegendeel is echter het geval.

Aan het oordeel van Achitofel (Hebreeuws voor 'broeder der dwaasheid') werd volgens 2 Sam. 16:23 juist veel waarde toegekend. 'De raad nu, die Achitofel gaf, woog in die dagen even zwaar als wanneer men een woord Gods gevraagd had; zó zwaar

woog elke raad van Achitofel zowel bij David als Absalom.' Toen Absalom – een eponiem met als betekenis 'een zoon die zich verzet tegen zijn vader' – zijn vader van de troon wilde stoten, wendde hij zich dan ook tot Achitofel om raad. Die adviseerde hem gemeenschap te hebben met Davids bijvrouwen en de koning direct aan te vallen. Maar 'de Here had beschikt', aldus 2 Sam. 17:14, 'dat de goede raad van Achitofel teniet gedaan zou worden, opdat de Here onheil over Absalom zou brengen.' Absalom verloor de strijd en Achitofel verhing zich.
Overigens is men het er niet over eens wat nu precies onder *Achitofelsraad* moet worden verstaan: Zeeman omschrijft het in 1877 als 'eene sluwe maar boze raadgeving'; De Beer en Laurillard in 1899 als 'raad, dien het gevaarlijk is op te volgen', terwijl Van Delden het in 1990 in navolging van Ter Laan omschrijft als 'een goede raad, die evenwel niet wordt opgevolgd'. Duidelijk wordt wel dat je met de raad van een Achitofel moet oppassen.

albertduurtje, *kunststukje*
Uit moderne woordenboeken is *albertduurtje* allang verdwenen. Het WNT schreef al in 1882 dat het woord 'thans niet meer in gebruik' is. Maar ooit betekende albertduurtje – ook te vinden als alberduurtje – 'kunststukje' of 'keurig schilderijtje of prentje in het algemeen', terwijl het later werd gebezigd 'als schertsende benaming voor alles wat in zijne soort een *kunststukje*, een *juweeltje*, een *puikje*, een *schatje* was'.
Dat laatste is in ieder geval wat Aernout van Overbeke ermee bedoelde toen hij omstreeks 1670 dichtte:

't Is waer, een vrouw is wel een Alberduertje,
Wanneer een man is droncken;
Maer die lieffelycke loncken
Die dueren qualyck een uyrtje.

Het albertduurtje dankt zijn naam aan Albrecht Dürer, de beroemde Duitse schilder en graveur, die in Nederland blijkbaar Albert werd genoemd. Vooral geliefd waren zijn Mariaprentjes, die hij voor weinig geld als warme broodjes verkocht.
Albrecht Dürer werd op 21 mei 1471 in Neurenberg geboren. Zijn vader was goudsmid en ook Albrecht werd voor dit vak opgeleid. Als vijftienjarige jongen kreeg hij echter 'lust in de schilderkunst' en uiteindelijk zou Dürer een van de bekendste kunstenaars van zijn tijd worden. Hij schopte het tot hofschilder onder de keizers Maximiliaan I en Karel V, bracht een jaar in Antwerpen door en bereisde heel Nederland. Bovendien stond hij bekend als meetkundige: in Duitsland doceerde hij als eerste

de regels van de perspectief en hij schreef verscheidene wetenschappelijke werken over de tekenkunst en over de verhoudingen van het menselijk lichaam.
Zijn grootste vergissing was zijn huwelijk, op 7 juli 1494, met Agnes Frey, dochter van een bekend werktuigkundige en een regelrechte **xantippe** (z.a.). De 23-jarige Albrecht trouwde met haar om zijn vader te plezieren, maar daar zou hij zijn leven lang spijt van hebben. Witsen Geysbeek besteedt in 1836 meer aandacht aan de huwelijksproblemen van Dürer dan aan zijn artistieke kwaliteiten. 'Deze boosaardige, geldgierige en heerschzuchtige vrouw verbitterde al zijne levensdagen en vervolgde hem overal als een kwelgeest. Geheel ongevoelig voor den roem, dien haar echtgenoot verwierf [...] vlamde zij slechts met gretige oogen op het geld, dat zijne schilderstukken opbragten, kocht er apen, papegaaijen, honden en nutteloozen opsmuk voor, en verweet den voortreffelijken kunstenaar gedurig dat hij haar geen geld genoeg gaf.'
Dürer verdroeg 'dit grievend leed' met 'voorbeeldeloos geduld', maar op 6 april 1528 bezweek hij, bijna 57 jaar oud.

algoritme, *rekenschema*
Toen Aboe Dja'far Mohammed ibn Moesa omstreeks 780 n.Chr. in Chwarizmi in Perzië werd geboren, beleefde Bagdad een grote wetenschappelijke bloei. In het 'Huis van Wijsheid' werd systematisch alle Griekse wetenschappelijke literatuur vertaald en vanuit India maakte de islamitische wereld kennis met de oude hindoëïstische rekenkunde en astronomie.
Aboe Dja'far Mohammed ibn Moesa, bijgenaamd *al Chwarizmi* – de man uit Chwarizmi – ontwikkelde zich tot een belangrijk wiskundige, geograaf en astronoom. Hij voerde als een van de eersten het uit Voor-Indië afkomstige decimale stelsel in. Zijn boek *Opmerkingen van al Chwarizmi over de kunst van het rekenen met Indiase cijfers* kreeg in de twaalfde eeuw in Europa bekendheid onder de titel *Algorismi de numere Indorum*. 'Algorismi' was de Latijnse verbastering van al-Chwarizmi maar werd al snel verstaan als 'rekenwijze'. De latere spelling *algorit(h)me* is te wijten aan verwarring met *arithmos*, Grieks voor 'getal'.
Het boek introduceerde in Europa het decimale stelsel, de nul en de Indiase cijfers, die we abusievelijk 'Arabische cijfers' zijn gaan noemen. Algoritme zou uiteindelijk gaan betekenen: 'rekenschema, voorschrift voor het uitvoeren van rekenkundige operaties en de volgorde daarvan'.

Ook een ander boek van al Chwarizmi zou sporen in onze taal achterlaten. Omstreeks 825 publiceerde hij een studie over lineaire en kwadratische vergelijkingen onder de titel *Hisab al-jabr wa'l-muqábala*, ofwel 'De hergroepering en de tegenstelling'. De vertaling daarvan vormde in de middeleeuwen de grondslag voor alle Latijnse studies op dit gebied. Het werk werd zo bekend dat uit de woorden *al-jabr* de term *algebra* ontstond. In het Arabisch betekende *al-jabr* overigens letterlijk 'het zetten van gebroken botten', wat figuurlijk werd uitgelegd als 'het onder één noemer brengen van breuken'.
Al Chwarizmi zelf maakte aan het eind van zijn leven trouwens een kanjer van een rekenfout: op basis van het werk van Ptolemeus maakte hij een atlas waarin hij de omtrek van de aarde met ruim vijftienduizend mijl overschatte. Hij stierf in Bagdad, vermoedelijk in 850.

Enkele andere wiskundige begrippen die aan een persoon zijn ontleend: het *Briggse stelsel*, het logaritmenstelsel met grondtal tien, naar de Engelse wiskundige Henry Briggs [1560-1630], die in 1617 de eerste logaritmentafel voor dit grondtal publiceerde; *cartesiaanse coördinaten*, bepaalde puntcoördinaten, naar Cartesius, de gelatiniseerde naam van de beroemde Franse wiskundige René Descartes [1596-1650]; *diofantisch*, op gehele getallen berustende vergelijkingen, naar de Alexandrijnse wiskundige Diophantus, die in de derde eeuw n.Chr. een belangrijk werk schreef over algebra en getallentheorie; *euclidisch*, planimetrisch, naar de Griekse wiskundige Eukleidès, ca. 300 v.Chr. hoofd van de afdeling wiskunde van de bibliotheek van Alexandrië. Zijn werk was tot in de 19de eeuw richtsnoer voor het meetkundeonderwijs; *Ludolfiaans getal*, verouderde wiskundige benaming voor het getal pi, naar de wiskundige Ludolf van Keulen, die het in 1586 tot op 35 decimalen berekende; *snelliussen*, het plaatsbepalen op zee door het meten van twee hoeken tussen drie bekende punten, in 1617 beschreven door de Leidse wiskundige Willebrord Snellius, de gelatiniseerde naam van Snel van Rooyen [1581-1626]; en de *turingmachine*, een 'abstracte rekenmachine', bedacht door de wiskundige Alan Turing [1912-1954].

Vergelijk **barema**

amaryllis, *tot de narcisfamilie behorende sierplant*

De amaryllis is in 1735 door Linnaeus zo genoemd naar *Amarullis* (van Grieks *amarussoo*, 'stralen, fonkelen'), een herderin in de 'Idyllen' van de Griekse dichter Theocritus van Syracuse [ca. 300-ca. 250 v.Chr.]. In navolging van Theocritus gebruikten ook Ovidius en Vergilius deze naam in hun zogeheten bucolische poëzie (zie ook **mopsje**).
Van Theocritus zijn 30 idyllen overgeleverd en 22 epigrammen.

Thema van zijn poëzie is bijna altijd de (vaak onbeantwoorde) liefde. Dat geldt ook voor de idylle waarin Amarullis voorkomt. Een herder zingt vergeefs bij de ingang van de grot waarin zijn geliefde woont. 'O mijn mooie Amarullis, waarom laat je je gezichtje niet meer zien, daar vanuit de grot? Waarom roep je me niet meer bij je? Wil je me soms niet meer? Heb ik misschien een platte neus van dichtbij, mijn meisje, een te zware baard? Ik hang me nog op!'

Onder invloed van het Latijn schreef men later amaryllis. In de 17de eeuw werd de naam Amaryllis in de herderlijke poëzie min of meer synoniem met 'geliefde, liefje' – de vrouw tot wie de dichter zich in dat gedicht richtte. Deze versregels van P.C. Hooft werden gepubliceerd in 1610:

Amaril, de deeken sacht
van de nacht
Met sijn blauwe wolckenbuyen
Maect de sterren sluymer blint
en de wint
soect de Maen int slaep te suyen

'Door de pastorale poëzie van de Renaissance', schrijft Van der Schaar in het *Woordenboek van voornamen* (1984), 'is de naam [amaryllis] soms in gebruik gekomen als doopnaam.'

M. Houttuyn vermeldt de plantennaam *amaryllis* – door hem ook wel 'Lelie-narcis' genoemd – in 1780 als eerste in zijn beroemde studie *Natuurlyke Historie*. Hij geeft als verklaring: 'Wegens de Schoonheid deezer Bloemen, mooglyk, heeft Linnæus hier den naam van Amaryllis, voorheen in de plantkunde niet gebruikelijk, op toegepast'.

In de bloementeelt wordt amaryllis ten onrechte gebruikt voor het geslacht *Hippeastrum*.

ammehoela, *nooit van mijn leven*

Omstreeks 1928 werd in een Amsterdamse revue een tweespraak opgevoerd die een getuige zich als volgt herinnert. Zegt de een: 'Ik ben de koning.' 'Ha, ha, jij koning? Aan me hoela', lacht de ander, terwijl hij met zijn hand op zijn naar achteren gestoken bil slaat. Waarop de eerste: 'Ja, ik ben koning Amenoellah!'

Op meerdere plaatsen is deze dialoog toegeschreven aan revuekomiek Johan Buziau. De teksten van Buziau zijn niet bewaard gebleven, maar in recensies wordt een en ander niet genoemd en volgens Buziau-kenners is het onwaarschijnlijk dat deze act door hem werd opgevoerd. Buziau bedacht wel het woord *foet-*

sie, maar de geestelijke vader van *ammehoela* is nog niet achterhaald.

Over de koning is wel van alles bekend. Amanoellah werd op 1 juni 1892 geboren in Kabul, de hoofdstad van Afghanistan. Hij was daar regent toen zijn vader, de verlichte Habib Oellah, in februari 1919 werd vermoord. Zijn oom werd als de nieuwe emir gekozen, maar Amanoellah beheerste de schatkamer en wapenarsenalen en het leger koos zijn kant.

Op 27 februari 1919 – 9 *Hut* 1299 plaatselijke tijd – werd hij officieel gekroond. In de jaren daarna probeerde koning Amanoellah zijn land naar Westers model te hervormen. Hij schafte de veelwijverij af en zette zich samen met zijn vrouw Soeraja in voor de vrouwenemancipatie. Onderwijs werd verplicht gesteld, de eerste meisjesschool werd opgericht en kinderhuwelijken werden verboden.

In december 1927 vertrok Amanoellah voor een tournee door Europa. 'Ik zal naar mijn land terugkeren met de beste dingen die ik in de Europese samenleving heb ontdekt', verklaarde hij bij zijn vertrek. In juli 1928 keerde de vorst terug, en wel achter het stuur van een in Engeland gekochte Rolls Royce!

Amanoellah was erop gebrand de hervormingen te versnellen en te verbreden. Drie maatregelen zorgden voor een enorme ophef: geen polygamie meer voor regeringsfunctionarissen (tot dan toe vrijgesteld van deze maatregel), vrouwen mochten zelf beslissen of ze een sluier droegen en in Kabul was iedereen verplicht Westerse kleding te dragen.

Een storm van protest brak los. Men twijfelde aan Amanoellahs trouw aan de islam en het gerucht deed de ronde dat hij zich bij zijn bezoek aan de paus heimelijk tot het katholicisme had laten bekeren.

Onder leiding van de orthodox-soennitische geestelijkheid braken in november 1928 opstanden uit. Begin januari 1929 zag Amanoellah zich genoodzaakt de meest aanstootgevende maatregelen te herroepen, maar de burgeroorlog was niet meer te stoppen. Op 14 januari trad hij af ten gunste van zijn oudste broer. Toen die drie dagen later werd verdreven door een roverhoofdman probeerde Amanoellah de macht weer in handen te krijgen, maar hij werd verslagen. In mei 1929 vertrok hij voorgoed naar Europa, waar hij een veelbesproken society-figuur werd.

'Die tik met de rechterhand op de rechterbil bij de gierende uithaal *ammehoela*', heet het ergens, 'was om aan te geven dat de koning van zijn volk een schop onder zijn achterste had gehad.'

Ammehoela of *aan me hoela* werd een nette variant van *aan me reet*.

Amanoellah stierf op 25 april 1960 in Zürich, achtenzestig jaar oud. Hij werd begraven in Jalalabad, naast zijn vermoorde vader.

Twee vergelijkbare uitdrukkingen: *Emmie*, voorheen in toneelkringen een alternatief voor: dat kan me niks schelen, waarschijnlijk naar de Nederlandse actrice Emma Morel [1883-1957], wie de uitdrukking 'me reet' in de mond bestorven lag; en *Sjaak van Buren!*, eveneens voor 'kan me niks schelen'. Van Buren zou omstreeks 1920, toen een rechter hem met zware straffen dreigde, hebben gezegd: 'Edelachtbare, er is me geen drol aan gelegen.' Volgens het *Bargoens Woordenboek* (1982) bracht dit ook de uitroep *dag* of *D.A.G.* in omloop, een eufemistische afkorting voor '(er is me geen) Drol Aan Gelegen'.

ariaan, *onbruikbare baksteen*

Arius zou in zijn leven drie keer worden geëxcommuniceerd. Hij werd omstreeks 250 na Christus in Libië geboren en het grootste conflict speelde in 323, toen Arius al tegen de zeventig liep. Arius was in die tijd priester van de Baucalis, een van de voornaamste kerken van Alexandrië. Hij was ervan overtuigd dat de Zoon van God niet eeuwig was, maar geschapen en veranderlijk. Met andere woorden: Christus was geen ware god en niet gelijk aan zijn Vader.

In 324 zette Arius zijn standpunten in versvorm uiteen in het boek *Thalia*, 'Het gastmaal'. Hij kreeg een grote aanhang en er ontstond een heftige theologische strijd. Op 20 mei 325 besloot het concilie van Nicaea, met slechts twee stemmen tegen, Arius te verbannen. Zijn boek werd verboden – het eerste formele verbod van een boek door de katholieke kerk. Later deed keizer Constantijn er nog een schepje bovenop: wie betrapt werd met de *Thalia* op zak, kreeg de doodstraf.

Arius zelf had geluk. Constantina, de zuster van de keizer, was onder de indruk van zijn ideeën en in 335 werd de zaak tegen de godgeleerde opnieuw geopend. Het arianisme werd tijdelijk geaccepteerd en zou in het Oosten nog eeuwen voortsudderen. Arius stierf datzelfde jaar in Constantinopel, volgens de overlevering de avond voordat hij voor het eerst de hostie weer mocht ontvangen.

In eerste instantie betekende Ariaan natuurlijk niets anders dan aanhanger van Arius. En in het Engels, Frans of Duits heeft het nooit iets anders betekend. Maar in het Nederlands kwamen er in de loop der tijd verschillende betekenissen bij. 'By 't Ariaensdom gelt geen wettigh, maer 't ontwettigh', schreef Vondel in

1663 en tegen die tijd werd *Ariaan* in het Nederlands gebruikt als scheldwoord. Het betekende 'ketter' en 'verworpeling', terwijl in de volkstaal zaken die als niet goed of niet bruikbaar werden afgekeurd, schertsend *Arianen* werden genoemd.
In de steenfabricage kreeg *ariaan* (nu zonder hoofdletter) een heel bepaalde betekenis: 'beschadigde en voor het doel onbruikbare baksteen, als uitschot beschouwd'. Het WNT is nog gedetailleerder: 'Baksteenen, tot de betere soorten behoorende, die bij de schifting worden uitgeschoten, omdat zij òf door minder goede kleur of onvoldoende hardheid ongeschikt zijn om tot gevelsteenen te dienen, òf bij het bakken in de hoeken of kanten beschadigd en onbruikbaar geworden zijn.'
Het arianisme zelf is nooit helemaal verdwenen. Sporen ervan zijn terug te vinden in de leer van de Jehova's Getuigen. Zij beschouwen Arius dan ook als een voorganger van hun stichter C.T. Russell.

Vergelijk **koksiaan**

aristarch, *streng, maar rechtvaardig criticus*

Aristarchus van Samothrace was de beroemdste taalkundige van de oudheid. Hij werd omstreeks 217 v.Chr. geboren en was zo'n dertig jaar hoofd van de bibliotheek van Alexandrië. Hij leidde een groot aantal beroemde geleerden op en onderwees twee koningen. Dit alles was hem overigens niet aan te zien: er is een kattebelletje bewaard gebleven waarin Aristarchus wordt bespot om zijn armetierige kledij.
Aristarchus maakte kritische tekstuitgaven van de werken van oude Griekse schrijvers. Bovendien legde hij het systeem van de grammatica vast zoals dat ook tegenwoordig nog wordt gebruikt.
Maar het beroemdst werd Aristarchus door zijn onderzoek naar de *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus, de legendarische Griekse dichter die omstreeks 850 v.Chr. moet hebben geleefd en die zijn naam onder meer leende aan de uitdrukking *homerisch gelach,* voor 'schaterend, onbedaarlijk gelach'.
Aristarchus had een afkeer van de toen gebruikelijke allegorische interpretaties. Zijn grondbeginsel was: Homerus uit Homerus verklaren. Hij verdeelde de twee dichtwerken van Homerus elk in 24 boeken en voorzag ze per regel van 'nuchtere en bezonnen kritiek'.
De Alexandrijnse bibliothecaris legde hiermee de grondslag voor al het latere tekstkritische onderzoek naar Homerus en al in de oudheid baarde zijn werk veel opzien. Horatius stelde hem

aan alle critici ten voorbeeld en stond daarmee aan de wieg van *aristarch* in de huidige betekenis: 'streng, maar rechtvaardig criticus'. Of zoals Kramers het in 1847 formuleerde: 'een gestreng maar billijk kunstregter'.

Een van zijn oud-leerlingen zou uiteindelijk zijn dood bespoedigen. Dat wil zeggen: Aristarchus had zowel de heersende koning als diens oom onderwezen. De oom vermoordde zijn neef en greep de macht. De 72-jarige Aristarchus kon de dwingelandij van de nieuwe koning niet verdragen en week uit naar Cyprus. Daar kreeg hij waterzucht. De briljante taalgeleerde stopte met eten en stierf omstreeks 144 v.Chr. de vrijwillige hongerdood.

Vergelijk **Zoïlus**

augustus, *achtste maand*

Gaius Octavius werd op 23 september 63 v.Chr. geboren. Hij was het lievelingetje van zijn oudoom Julius Caesar – de man die zijn naam zou verbinden aan de maand **juli** (z.a.). Toen Caesar in 44 v.Chr. werd vermoord, bleek hij de achttienjarige Octavius zelfs als zijn zoon te hebben geadopteerd.

Octavianus (zoals hij zichzelf noemde) deed een greep naar de macht en zette daarmee een strijd in gang die het Romeinse rijk jarenlang zou verscheuren. In 31 v.Chr. viel de beslissing: Octavianus versloeg zijn belangrijkste rivalen en maakte een einde aan de bloedige burgeroorlogen, waarmee hij in feite de eerste Romeinse keizer werd.

Toen de senaat Octavianus een eretitel wilde geven, had hij de keuze tussen 'Romulus' en 'Augustus'. Romulus was volgens de overlevering de stichter en eerste koning van Rome, Augustus betekende zoveel als 'gezegend, heilig, eerbiedwaardig' en werd tot dan toe alleen gebruikt om zaken mee aan te duiden. Octavianus ontving zijn eretitel op 16 januari 27 v.Chr. en noemde zich voortaan *Caesar Augustus*.

Augustus was buitengewoon geliefd. Hij had een grote persoonlijke uitstraling. Op zijn tijdgenoten maakten vooral zijn heldere ogen veel indruk. Men vond hem knap, hoewel uit een beschrijving van Suetonius blijkt dat zijn kleine, slecht onderhouden tanden ver uit elkaar stonden en zijn wenkbrauwen in elkaar overliepen.

De keizer voerde grote politieke, strategische en economische hervormingen door en begunstigde samen met zijn vriend Maecenas Romeinse dichters en schrijvers. In oude Nederlandse teksten is 'Augustus' dan ook te vinden in de betekenis 'kunstbe-

schermer', maar **mecenas** (z.a.) is hiervoor natuurlijk veel gebruikelijker.
In 8 v.Chr. gaf Augustus toestemming de maand waarin hij tot consul was benoemd en waarin hij zijn belangrijkste overwinningen had behaald, naar hem *augustus* te noemen. Voorheen heette die maand *sextilis* ('de zesde'), aangezien het Romeinse jaar ooit met maart begon.
De nieuwe maandnaam kwam ook in het Germaans terecht. Daar werd hij eerst verbasterd tot *oogst* – dus ook het woord *oogsten*, voor het inzamelen van gewassen, gaat op keizer Augustus terug – maar dit raakte nog voor het einde van de 16de eeuw als maandnaam in onbruik. De vroegste Nederlandse bron voor augustus als maandnaam dateert van 1378. Overigens bleef men nog tot in de 18de eeuw August*i* of August*ij* schrijven in plaats van augustus.
Keizer Augustus stierf op 19 augustus 14 n.Chr. Zijn stiefzoon en opvolger Tiberius aarzelde aanvankelijk om de eretitel over te nemen, maar accepteerde hem toch. Na Tiberius zouden vrijwel alle Romeinse keizers 'Augustus' bij hun naam voegen.

axel, *figuur in het kunstrijden*
Rudolf Axel Paulsen was de eerste Noorse schaatskoning. Hij versloeg de beste rijders en verbeterde alle bestaande records. Bovendien reed hij als eerste met een lange slag en staat hij te boek als de uitvinder van de lange-afstandsschaats.
Paulsen werd op 18 juli 1855 geboren in Christiania, het latere Oslo. Hij doorliep de handelsschool en dreef tot 1921 een kruidenierszaak. Van zijn vader kreeg hij de eerste training in het schaatsen, zeilen en roeien.
Paulsen had een rank, sterk lichaam – de ideale bouw voor een schaatser. Hij speelde een dominerende rol in het schaatsleven dat zich vanaf 1880 ontplooide op het ijs bij Vippetangen, zo'n dertig kilometer ten oosten van Christiania. 'Paulsen vermaakte iedereen met allerlei verschillende manieren van schaatsen', schrijft zijn biograaf. 'Hij lanceerde de bekende "kurketrekker", die sindsdien een vast onderdeel uitmaakt van het hedendaagse kunstschaatsprogramma.'
In het Frans, Duits, Engels en Nederlands staat deze 'figuur in het kunstrijden, met omkering en terugkeer op de uitgangspositie' bekend als de *axel*. De *dubbele axel* is een sprong met tweeënhalve draai. Paulsen zelf was overigens in het kunstrijden een voorstander van het vrije rijden – hij had een hekel aan oefeningen met vastgestelde figuren en zal zich dan ook waarschijnlijk niet

hebben bekwaamd in de *Lutz*, een luchtsprong die zo is genoemd naar de Oostenrijkse kunstrijder A. Lutz [1889-1918]. Het seizoen 1885 bracht het hoogtepunt in de carrière van Paulsen. Een jaar eerder was hij in de Verenigde Staten al uitgeroepen tot 'Champion Skater of the World', maar nu won hij zeven hoofdprijzen. Bovendien behaalde hij een beslissende overwinning op de Nederlandse schaatser R. van der Zee.
Dit laatste gebeurde overigens niet tijdens een officiële wedstrijd maar bij een weddenschap. Van der Zee beweerde de beste schaatser ter wereld te zijn en daagde Paulsen uit. Paulsen reed met een gemiddelde snelheid van 7,22 meter per seconde en had op nat en gescheurd ijs 11 minuten en 8,5 seconden nodig om drie Engelse mijlen af te leggen. Bij de finish had hij een voorsprong op Van der Zee van 425 meter. Het kostte de opschepperige Nederlander achttienhonderd kronen.
De kruidenier-schaatser Axel Paulsen stierf op 9 februari 1938. Datzelfde jaar werd in Japan *Yamashita* geboren, later een beroemd turner, wiens naam het Nederlandse woordenboek zou halen als 'sprong aan het paard, met overslag uit de handstand'.
Vergelijk **fleuren**

B

baedeker, *reishandboek*

In 1914 was het mogelijk een Duitse toerist tegen een Nederlandse verkoper te horen zeggen: 'Ik wenschte eenige photographiën te koopen. Laat mij zien wat je hebt. Dat is niet mooi.' Of op een station: 'Kruier, breng de bagage naar de spoor.'
Deze voorbeeldzinnen uit de 25ste druk van *Baedeker's Belgien und Holland* maken duidelijk dat geen Duitser er destijds over zou piekeren zonder zijn Baedeker op stap te gaan. En terecht, want de rode reisgidsjes van Karl Baedeker waren zo goed dat *baedeker* in het Nederlands, Duits en Engels al snel een begrip werd voor 'reishandboek' in het algemeen.
Karl Baedeker werd op 3 november 1801 in Essen geboren als zoon van een boekhandelaar. Na een studie in Heidelberg vestigde hij zich in 1827 als uitgever en boekhandelaar in Koblenz. Het reizen nam in die dagen een vlucht en Baedeker zag hierin een mogelijkheid om zijn uitgeverij uit te breiden.
In 1828 kocht hij de rechten van *Rheinreise von Mainz bis Köln*

van J.A. Klein. Na de dood van Klein herschreef Baedeker deze gids, waarbij hij als voorbeeld de Engelse gidsen van John Murray gebruikte.
Baedeker kreeg nu de smaak te pakken en in 1839 verscheen *Belgien und Holland*, een van de bekendste gidsen uit die vroege periode. De uitgever uit Koblenz schreef zijn gidsen op basis van eigen reiservaringen of met behulp van handboeken. Hij had als doel beschrijvingen te geven die zo betrouwbaar waren dat het niet langer nodig was betaalde gidsen in de arm te nemen. Hij gaf met sterretjes aan wat het meest de moeite waard was. Bij een herdruk reisde hij soms incognito naar het betreffende land om de gegevens te controleren.
Bij dit alles schuwde Baedeker de nieuwste vervoermiddelen niet. Vol bewondering meldt een Duits naslagwerk dat Baedeker in 1838 maar liefst *per trein* van Antwerpen naar Brussel reisde.
Karl Baedeker stierf op 4 oktober 1859, 57 jaar oud. De meeste Europese landen waren toen al door hem beschreven en sedert 1846 verschenen zijn gidsen ook in het Frans. In 1861 rolde de eerste Engelse baedeker van de persen.
Veel concurrentie zou het familiebedrijf in de 19de eeuw niet krijgen. Alleen de gidsjes van Italië hadden sinds 1855 een geduchte rivaal. In dat jaar schreef J. Burckhardt *Der Cicerone*, een uitmuntend overzicht van de Italiaanse kunstgeschiedenis in de vorm van een reisgids. De titel was ontleend aan een vooral onder toeristen gangbare term voor de verbaal begaafde Italiaanse rondleiders. Het woord *cicerone* verwees natuurlijk naar de beroemde Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero [106-43 v.Chr.].
De bombardementen die piloten van de Luftwaffe in 1941 en 1942 op steden als Bath, Canterbury en Norwich uitvoerden, werden door de Engelsen *Baedeker raids* genoemd, omdat blijkbaar met behulp van de gidsjes van Baedeker opzettelijk doelen van cultuurhistorisch belang waren uitgezocht. De Luftwaffe wilde hiermee wraak nemen voor de geallieerde bombardementen op Keulen en Lübeck.
In 1943 werd Leipzig gebombardeerd. Daarbij ging het hele archief van uitgeverij Karl Baedeker in vlammen op.

baileybrug, *hulp- of noodbrug*
Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak hadden de bestaande legerbruggen een draagvermogen van niet meer dan 26 ton. Vanaf 1940 werden er echter tanks gebouwd die 40 ton wogen en men voorzag dat ze nog zwaarder zouden worden.

Het was aan Donald Coleman Bailey [1901-1985] hier een oplossing voor te bedenken. Bailey werkte vanaf 1929 bij de *Experimental Bridging Establishment* van het *Ministry of Supply*. In juni 1940 kreeg hij opdracht een nieuw type legerbrug te ontwerpen. Die brug moest aan verschillende eisen voldoen. De onderdelen moesten in een standaardtruck kunnen worden vervoerd en in iedere staalfabriek kunnen worden gemaakt. Daarnaast moest de brug eenvoudig en snel te monteren zijn. Bovendien moesten uit de onderdelen zowel zware als lichte bruggen kunnen worden samengesteld.
Bailey maakte de eerste schets voor zijn brug op de achterkant van een envelop. In juni 1941 had een zogeheten *proefbrugslag* plaats. Daarbij werd een brug van 70 voet lengte in 36 minuten in elkaar gezet. Vanaf dat moment werd de brug op grote schaal geproduceerd, zowel in Engeland als in de Verenigde Staten.
Bailey had een soort meccanoconstructie bedacht. Het zwaarste gedeelte, het zogeheten raam, kon door zes man worden gedragen. Door de ramen op elkaar te plaatsen kon de sterkte van de brug worden opgevoerd en de spanwijdte gevarieerd. Het oorspronkelijke ontwerp voorzag in een zogeheten vaste onderdekbrug, maar al snel werd het ontwerp ook toegepast op bovendekbruggen, intrekbare bruggen, hef- en hangbruggen.
De brug speelde een belangrijke rol in Italië, waar de Duitsers de opmars van de geallieerden probeerden te vertragen door alle bruggen achter zich op te blazen. Ook over de Rijn en de IJssel werden talloze *baileybruggen* gebouwd, die soms zeer lang in gebruik bleven. De baileybrug over de Maas had een lengte van 1200 meter. Veldmaarschalk Montgomery verklaarde dat de geallieerden de Tweede Wereldoorlog niet zouden hebben gewonnen zonder de baileybrug.
Donald Coleman Bailey werd in 1946 geridderd. Op 4 december 1947 werd hij benoemd tot Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau.
Hoewel het woord *baileybrug* vanaf 1941 wordt gebruikt, staat het pas sinds 1970 in de Grote Van Dale. Salleveldt (1973) vermeldt *Baileykluivers* voor genisten, zinspelend op de baileybruggen die ze bouwen 'en waar ze na volbrachte arbeid over hangen te baliekluiven'.

bakeliet, *harde kunsthars*

Leo Hendrik Baekeland was buitengewoon slim. Hij werd op 14 november 1863 in Gent geboren als zoon van een schoenmaker

en een dienstmeid. Op de nijverheidsschool kreeg hij al een medaille voor scheikunde en na een studie van vier jaar promoveerde hij op zijn 21ste tot doctor in de natuurwetenschappen *maxima cum laude*.
Vijf jaar later besloot Baekeland, tot dan toe docent aan de Gentse universiteit, naar Amerika te emigreren. Daar deed hij zijn eerste grote uitvinding, het zogeheten *Velox-papier*, het eerste fotopapier dat bij kunstlicht kon worden ontwikkeld. In 1899 kocht de machtige George Eastman, bedenker van de *Kodak*, Baekelands uitvinding en zijn fabriekje voor één miljoen dollar. Dit stelde de inmiddels tot Amerikaan genaturaliseerde Baekeland in staat in zijn fraaie landhuis aan de Hudson een hypermodern laboratorium te bouwen.
Als student had Baekeland, in navolging van een zekere Baeyer, zich al beziggehouden met de vorming van harsen. In 1905 pakte hij de draad weer op en in 1906 werden de eerste octrooien verleend. Baekeland stelde vast dat door de reactie van formaldehyde op fenol een harde kunsthars ontstond die hitte- en vochtbestendig was en die bovendien elektriciteit slecht geleidde. Hij noemde deze eerste volledig synthetische kunsthars naar zichzelf *bakelite* en de lezing waarmee hij op 5 februari 1909 zijn werk aan de *American Chemical Society* presenteerde heette dan ook: 'De synthese, de samenstelling en de toepassing van bakelite'.
Volgens Baekeland was bakeliet 'the material of a thousand uses' en hij kreeg gelijk. De vochtbestendigheid en elektrische isolatiemogelijkheden maakten het ideaal voor radiokasten, tuimelschakelaars, stekkers en contactdozen. Al spoedig produceerde de *General Bakelite Company* van alles en nog wat, van wekkers tot stoelen tot siervoorwerpen.
Alleen het serviesgoed werd nooit een succes. Door hete dranken kreeg bakeliet een onaangename geur en de bruinzwarte kleur gaf aanleiding tot het gerucht dat bakeliet bestond uit geperst dierlijk afval of huisvuil en dat het dus ongezond was om van te eten.
Daar stond tegenover dat alle andere toepassingen zo'n overweldigend succes hadden dat Baekeland snel fabrieken kon openen in Duitsland, Italië, Japan en Engeland. Bakeliet werd zo bekend dat het, net zoals dat bij **maggi** (z.a.) zou gaan, van merknaam tot soortnaam werd. De Baekelands werden er intussen steenrijk van. De treurige gevolgen die dit voor latere generaties had, zijn breed uitgemeten in het toneelstuk *Bakeliet* dat Gerardjan Rijnders in 1987 regisseerde.

Baekeland had met zijn uitvinding eerdere half-synthetische plasticsoorten uit de markt gestoten, zoals het in 1855 door de Brit Alexander Parkes ontdekte *Parkesine*. Toen hij op 23 januari 1944 stierf, waren de eerste produkten al uitgevonden die op hun beurt het bakeliet zouden verdringen. Zo had de Amerikaanse ingenieur Earl Tupper een plastic ontdekt dat zeer geschikt was om voedsel in te bewaren. Het *tupperware* werd in 1945 in Amerika op de markt gebracht, en toen in 1962 in Nederland de eerste *tupperware-parties* werden georganiseerd, waren originele bakelieten voorwerpen al bijna verzamelobjecten geworden.

barbie, *een bepaald type meisje of vrouw*

Was Barbara Handler een tutje? Of speelden de meeste Amerikaanse meisjes van achttien in de jaren vijftig urenlang met een kartonnen pop die met papieren kleertjes kon worden behangen?

Hoe het ook zij, Barbara deed dat, en het eindeloze aan- en uitkleden van die tweedimensionale pop bracht haar moeder, Ruth Handler, op het idee een pop in drie dimensies te maken. Daar zou immers meer lol aan te beleven zijn.

Ruth was getrouwd met Elliot Handler, die in 1945 samen met Harold Mattson de latere Amerikaanse speelgoedgigant Mattel had opgericht. Volgens Grauls (1991) liet Ruth Handler zich voor het uiterlijk van de pop inspireren door een Duitse pop die was gevormd naar Lilli, een cartoonfiguur uit de *Bild-Zeitung*. De naam was snel gevonden: zij noemde de pop naar haar dochter *barbie*.

Barbie verscheen eind 1959 op de Amerikaanse markt. Zij kreeg de gedaante van een achttienjarig meisje en was de eerste pop met borsten. Dat was een van de redenen waarom *barbie* op de eerstvolgende speelgoedbeurs niet werd ingekocht.

In 1961 kreeg Barbie gezelschap van Ken – zo genoemd naar de zoon van Ruth en Elliot Handler. Hoewel Ruth Handler bij de staf van Mattel pleitte voor een 'little bump' verscheen Ken eerst zonder genitaliën.

Barbiepoppen zijn sindsdien uitgegroeid tot een cult-verschijnsel met jaarlijkse verzamelaarsbeurzen, *Barbie-lookalike*-wedstrijden en een netwerk van fanclubs. De Nederlandse Barbiefanclub telde in 1992 70 000 leden. In 1993 waren er wereldwijd 500 miljoen barbiepoppen verkocht. In Nederland worden jaarlijks gemiddeld 950 000 barbies verkocht.

De Amerikaanse modekenner en sieraadontwerper Billy Boy

schreef in 1988 *Barbie, her Life and Times*. Hierin beschrijft hij onder meer de gedaanteveranderingen van Barbie en de betekenis van haar kleding. Hij laat zien hoe de speelgoedfabrikant reageerde op ontwikkelingen op politiek en maatschappelijk terrein, zoals blijkt uit het succesvol op de markt brengen van *Christie*, het zwarte equivalent van Barbie, omstreeks 1968.
Vanaf 1964 zijn de poppen in ons land te koop. Over de figuurlijke betekenis van het woord *barbie(pop)* zijn de woordenboeken het vooralsnog oneens. *Peptalk* (1992) geeft als betekenis 'opgeprikt, taarterig meisje of dito vrouw', terwijl Koenen (1992) zegt: 'onberispelijk netjes uitziende en daardoor onnatuurlijk overkomende vrouw'.
Zeker is dat Barbara Handler uit schaamte er lange tijd niet voor heeft willen uitkomen dat de barbiepoppen naar haar zijn vernoemd.

barema, *tariefschaal, ezelsbruggetje*
'Laten we onthouden', schreef de Belgische taalkundige Jan Grauls in 1960, 'dat barema een misbaksel is, dat zorgvuldig moet worden vermeden'.
Volgens Grauls was dit misbaksel afkomstig van een 'geniale vertaler' op een van de Vlaams-Belgische ministeriële departementen, die dacht hiermee het Griekse *barème* te verhollandsen. Fout! Barème was zelf al een verschrijving en wel van de achternaam van de Franse wiskundige Bertrand François Barrême.
François Barrême werd omstreeks 1640 in Lyon geboren. Hij onderwees wiskunde in Parijs, waar hij de titel kreeg van 'expert voor de rekeningen van de Franse rekenkamer'.
Barrême pakte het slim aan: zijn eerste boek presenteerde hij op 27 januari 1668 aan de Franse koning. Dit leverde hem een privilege op voor het uitgeven van rekenboeken. De meeste van die boeken droeg hij vervolgens op aan zijn beschermer Colbert, de machtige minister van Lodewijk XIV naar wie het *colbertje* is genoemd (zie bij **spencer**). Hij voorzag zijn presentexemplaren meestal van een gedicht, want behalve wiskundige was Barrême ook dichter.
In 1670 publiceerde Barrême zijn *Comptes faits du grand Commerce*, een verzameling uitgewerkte berekeningen. Dit boek, volgens sommigen het eerste in zijn soort, was zo nauwkeurig dat onder meer de uitdrukking *compter comme Barrême* in zwang kwam, voor 'rekenen met de grootst mogelijke nauwkeurigheid'. Maurice Lachatre tekende hier in 1856 in zijn ko-

lossale *Dictionnaire Universel* bij aan: 'Het is werkelijk moeilijk om met minder inspanning onsterfelijkheid te verkrijgen.'
Barrême stierf in 1703 en in 1796 dook *barème* – nu dus met één r en een accent grave – voor het eerst op in een Frans woordenboek, met als betekenis 'verzameling uitgewerkte berekeningen'. Vanaf het begin van de 19de eeuw is het in Nederlandse woordenboeken te vinden, verschillend gespeld en met uiteenlopende betekenissen. Zo kon het een 'boek met uitgewerkte berekeningen van allerlei aard' betekenen, maar ook 'een reken-knecht, een ezelsbruggetje, een luiaard'. Van Dale vermeldt het als een 'tafel van cijfers', 'loon- of tariefschaal' en spelt *barema*, ondanks het dringende advies van Grauls.
Overigens staat de uitdrukking 'zo nauwkeurig rekenen als Barrême' niet op zichzelf. De Duitsers kennen hiervoor *nach Adam Riese*, naar de Duitse rekenmeester Adam Ries [1492-1559], de schrijver van het eerste Duitse rekenboek. De Amerikanen gedenken de Engelse wiskundige Edmund Gunter [1581-1626] in *according to Gunter*. De Engelsen zelf zeggen liever *according to Cocker*, naar de Britse wiskundige Edward Cocker [1631-1675], die in 1657 een rekenboek schreef dat meer dan honderd keer werd herdrukt. Later werd zijn auteurschap overigens betwist.
Vergelijk **algoritme** en **Bartjens, volgens**

Bartjens, volgens, *zo nauwkeurig mogelijk berekend*
Je hoort het niet zo heel vaak meer en sommige van de nieuwste woordenboeken hebben de uitdrukking *volgens Bartjens* dan ook geschrapt. Toch is het een zegswijze die vrijwel iedereen kent, hoewel er onduidelijkheid bestaat over wat er nu precies mee wordt bedoeld.
Ook over de persoon Bartjens bestond lang onduidelijkheid. De 19de-eeuwse naslagwerken spreken elkaar op talloze punten tegen. Aan veel onzekerheid kwam een einde toen C.P. Burger in 1912 in het tijdschrift *Het Boek* twee grondige artikelen over Bartjens publiceerde.
Willem Bartjens [1569-1638], zo blijkt hieruit, was vanaf 1591 schoolhoofd in Amsterdam; in 1618 werd hij door het stadsbestuur van Zwolle aangesteld als 'francoysche schoolmeester'. In 1893 kenschetste A.C. Kruseman hem als 'een eenvoudig man. [...] Hij gaf les in het rekenen, op de manier gelijk zijn beroepsgenooten dat al jaren lang gedaan hadden, oppervlakkig, werktuigelijk, laag bij den grond'.
Burger bestrijdt deze visie. Volgens hem was Bartjens juist 'iemand van zeer uitgebreide kennis, en met een grooten en goeden

persoonlijke invloed [...] een gevestigd huisvader, en een ervaren schoolmeester'.
Hoe dan ook, Bartjens dankt zijn faam aan het rekenboek *Cyfferinghe*, waarvan de eerste druk verscheen in 1604. Al omstreeks 1610 schreef Vondel een lofzang op hem, die eindigt met de regels:

Adieu Bartjens, ik wil zwijgen,
D'wijl gij gaat ten hemel stijgen.
'k Wenste dat ik hier in schijn
Slechts mocht uwen Echo zijn.

Tussen 1633 en 1637 verscheen in twee delen een vernieuwde editie van het rekenboek. Hierin was een portret van Bartjens opgenomen, dat Vondel van de volgende dichtregels voorzag:

Gij ziet het zichtbre deel van Bartiëns hier naar 't leven:
Van zijn onzichtbren geest heeft hij u zelf gegeven
Een print in 't Rekenboek, dat nergens faalt noch suft,
Maar volgt, ten dienst der jeugd, Euclides' spits vernuft.

Dit rekenboek werd talloze malen herdrukt en later herzien. Het werd nog tot in de 19de eeuw gebruikt, volgens sommige naslagwerken tot 1831, volgens andere tot 1839 en volgens weer andere tot 1848.
In zijn bewerking van Stoetts *Spreekwoordenboek* (1981) verklaart Kruyskamp de uitdrukking *volgens Bartjens* als volgt: 'schertsende toevoeging aan de uitkomst van een becijfering, bepaaldelijk gebezigd als men iemand iets voorrekent dat niet al te ingewikkeld is, dus zoveel als volgens de (eerste) beginselen der rekenkunst'. Volgens de Grote Van Dale betekent het bovendien: 'zo nauwkeurig mogelijk berekend'. Overigens laat Van Dale ook de spelling *Bartjes* toe – een spelling die Willem Bartjens weinig eer aandoet.

Vergelijk **barema**

bavelaar, *kunstig snijwerk*

De oorsprong van het woord *bavelaar* is altijd in verband gebracht met Cornelis Bavelaar [1777-1831]. Dat is niet onjuist, maar het is ook niet helemaal juist.
Dat Cornelis Bavelaar in talloze publikaties wordt aangewezen als de uitvinder van de *bavelaartjes* – in hout of been gesneden kleine diorama's, geplaatst in een houten kastje achter glas – komt door A.J. van der Aa. Die schreef in 1853 in zijn *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* een korte levensschets van Cornelis Bavelaar, waarbij hij zich baseerde op 'particuliere berigten'.

Cornelis Bavelaar, aldus Van der Aa, had 'eenen onbegrijpelijken aanleg tot het snijden van beeldjes'. Niemand had hem dit ooit geleerd, maar met slechts een 'eenvoudig pennemes' sneed hij uit lindehout, palmhout, ivoor en parelmoer allerlei 'landschapjes, binnenhuisjes en zeegezigtjes', die hij vervolgens achter glas inlijstte. Volgens Van der Aa kreeg Cornelis Bavelaar 21 kinderen, 'waarvan dikwerf 9 te gelijk in leven waren'.
Na intensief archiefonderzoek konden Ingrid W.L. Moerman en J.Th.A. Peskens Van der Aa op enkele fouten betrappen. Bavelaar kreeg geen 21 kinderen, schrijven zij in *Leven in miniatuur* (1983), maar vijftien – toch nog een flink aantal. Belangrijker is de ontdekking dat Bavelaars aanleg niet helemaal 'onbegrijpelijk' is.
Cornelis Bavelaar leerde het vak namelijk van zijn vader, Cornelis Bavelaar senior [1747-1830]. Die maakte in 1795 zijn eerste 'kijkkastje': een voorstelling van de vrijheidsmaagd bij een met Franse vlaggen versierde vrijheidsboom, een kunstwerkje dat de triomfantelijke intocht van de Fransen in ons land moest herdenken.
Het woord *bavelaartje* is dus in feite afgeleid van twee personen, concluderen Moerman en Peskens, van Cornelis Bavelaar senior én junior. Even was er nog een derde Bavelaar in het spel, maar waarschijnlijk liet zijn vakmanschap te wensen over. 'Het woord "bavelaar(tje)"', aldus Moerman en Peskens, 'is ontstaan in het midden van de 19de eeuw. In Leidse veilingcatalogi werd het werk van Bavelaar nogal eens te koop aangeboden, aanvankelijk als "landschappen, binnenhuizen e.d. bewerkt door Bavelaar" of woorden van gelijke strekking, doch sinds het midden van de vijftiger jaren als "bavelaars".'
De houtsnijwerken van vader en zoon Bavelaar waren in het begin van de 19de eeuw geliefd. Ze werden verkocht vanuit het logement *Het Stadhuis van Amsterdam*, nabij de Witte Poort in Leiden. De prijzen liepen op van acht tot ongeveer twaalf gulden. Vader en zoon maakten in de loop van dertig jaar samen ongeveer 1500 bavelaartjes; daarvan zijn nu zo'n 350 exemplaren bekend, waaronder een kleine twintig in Engeland. Tegenwoordig zijn ze onbetaalbaar.

Een vergelijkbaar begrip is *boulewerk*. Dit is zo genoemd naar André Charles Boulle [1642-1732] uit Parijs. Boulle was een vermaard meubelmaker die wist op te klimmen tot hofleverancier. Hij was gespecialiseerd in inlegwerk en *boulewerk* betekent in het Nederlands dan ook 'inlegwerk van dunne reepjes of blaadjes metaal in hout'. Zijn zoon zette de produktie van boulemeubelen voort, maar hij haalde nooit het niveau van zijn vader en ging over de kop.

begijn, *vrome bewoonster van een begijnhof, schijnheilige, zwartbonte koe*

'De naamsoorsprong der Begijnen is sedert twee eeuwen een groot twistpunt', schreef een letterkundige in 1858 in *De Navorscher*. En dat is hij nog steeds.

Er is geen woord waarover zoveel is gediscussieerd. Zelfs **dukdalf** (z.a.) en **fiets** (z.a.) vallen erbij in het niet. Het woord komt onder meer voor in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, en alle etymologische woordenboeken in die talen hebben er iets over te melden. En bijna allemaal iets anders. In de Nederlandse etymologische woordenboeken zijn de details soms per druk verschillend. Voeg daarbij de talloze artikelen uit letterkundige tijdschriften en je hebt een stapel papier ter omvang van een boek als dit.

Kernvraag in de discussie is altijd geweest: gaat *begijn* nu wel of niet terug op Lambert le Bègue, de priester uit Luik die omstreeks 1180 de gemeenschap der begijnen oprichtte? In de elf edities van Nederlandse etymologische woordenboeken die sinds 1844 zijn verschenen, scoort deze vraag drie keer 'mogelijk', vier keer 'waarschijnlijk' en vier keer 'nee'. Overigens waren er in het begin nog vier kandidaten in de race: 1. Begga, zuster van de heilige Geertruid; 2. Begga, dochter van Pepijn; 3. Begga, de vrouw van hertog Angijs van Brabant; en 4. de heilige Begga die omstreeks 695 in Namen leefde. Maar al deze Begga's zijn gelukkig in een vroeg stadium afgevallen.

Resteert Lambert le Bègue. Er is ooit een kloosteroorkonde vervalst om te bewijzen dat ruim honderd jaar voor hem al begijnen bestonden en zelfs heeft iemand eens z'n best gedaan om aan te tonen dat Lambert nooit heeft geleefd. De nieuwste theorie luidt dat begijn is ontleend aan *beige*, de natuurlijke kleur van wol. Aanhangers van armoedebewegingen, zoals de begijnen, droegen vroeger namelijk gewaden van ongekleurde wol.

Of de begijnen zich naar Lambert noemden of naar de kleur van hun gewaad, zal wel nooit met honderd procent zekerheid kunnen worden uitgemaakt, maar één ding staat vast: Lambert heeft bestaan!

Pater Lambert leefde in de twaalfde eeuw in Luik. Volgens zijn biograaf had hij een spraakgebrek en moet zijn bijnaam *le Bègue* worden begrepen als 'de Stamelaar'. Aanhangers van de 'beige-theorie' brengen zijn bijnaam in verband met deze kleur. Lambert was timide, rijk en buitengewoon godvruchtig. Op zijn landgoed liet hij een kerk bouwen met daaromheen kleine huisjes waar vrouwen die het huwelijk hadden afgezworen in

rust konden leven – de eerste *begijntjes*.
In Luik gaf men zich in die dagen over aan alles wat God verboden had. Lambert trok hiertegen fel van leer. Hij kreeg grote aanhang onder het volk, veel tegenstand van adel en kerk, en werd uiteindelijk gevangengezet. Teneinde een volksopstand te voorkomen werd Lambert naar Rome gestuurd. Zijn tegenstanders hoopten dat de paus hem voor gek zou verklaren, maar in plaats daarvan keerde hij terug met officiële toestemming te mogen prediken.
Ook nadat Lambert in 1182 in Luik was overleden, bleef de orde groeien. De begijnen verspreidden zich over heel Europa maar waren het talrijkst in de Nederlanden.
Hierin ligt mogelijk de verklaring waarom begijn in het Nederlands veel meer betekenissen kreeg dan in andere talen. Een kleine selectie: kwezel, zwartbonte koe, kindermuts, zemelaarster, schijnheilige en 'een fijn zusje'. Het werkwoord *begijnen*: enigszins wit, asgrauw worden (gezegd van zaden die beginnen te rotten). *Dolle* of *blauwe begijnen*: hoeren. De uitdrukking *er is een begijn te geselen* betekent: er is een oploopje. En er zijn talloze samenstellingen, zoals *begijnedrol* 'naam van zeker weekdier'.
Als Lambert le Bègue inderdaad zijn naam gaf aan begijn, dan heeft hij meteen het Nederlandse eponiemenrecord op zijn naam staan.

Bellarmijnkruik, *baardmanskruik*
De *Bellarmijnkruik* is zo genoemd naar de Italiaanse kerkleraar Robertus Franciscus Romulus Bellarminus [1542-1621]. Bellarminus was van 1570 tot 1575 hoogleraar in de theologie in Leuven. Het tijdschrift *De Navorscher* gaf in 1863 voor deze vernoeming de volgende verklaring: 'Tijdens de godsdienstige twisten in Nederland kwam de protestantsche partij op het denkbeeld, hun geduchten tegenstander, den kardinaal Bellarmijn, op eene eigenaardige wijze te bespotten. Men liet kruiken maken, die eene treffende gelijkenis met hem hadden, en vooral zijn hoofdtrekken goed wedergaven: ineengedrongen van gestalte, hardvochtig van uiterlijk. Om hem nog scherper te teekenen, prijkten de kruiken met een grooten, vierkant gesneden baard, die toen door de geestelijkheid gedragen, en de "kathedrale baard" genoemd werd.'
De kruiken werden in Delft gemaakt en waren zeer populair. Bovendien werden ze bij duizenden naar Engeland verscheept. Daar staan ze bekend als *bellarmines* of *greybeards*. In Duits-

land heet de kruik *Bartmannskrug*. De benaming *Bellarmijnkruik* is in het Nederlands verouderd; ook hier spreekt men nu van *baardman* of *baardmanskruik*.
Ondanks protesten werd Bellarminus in 1923 zalig verklaard. In 1930 volgde zijn heiligverklaring.
Vergelijk **jakobakannetje**

belubberen, *besturen door half informeren*
Woorden die teruggaan op politici leiden zelden een lang leven. Ze verschijnen een tijdje op spandoeken, muren of in kranten, maar waaien daarna weer over. Tenzij ze een betekenis krijgen die ver van de politiek ligt, zoals bij **silhouet** (z.a.).
De kabinetten van Lubbers hebben tot nu toe zeker drie van dit soort woorden opgeleverd. Twee hiervan maken zeker geen kans op een lang bestaan, ondanks het feit dat ze in 1985 een plaatsje kregen in het *Politiek woordenboek* van Marco Bunge. Volgens Bunge betekent *Brinkmanship* 'een stoere manier van opereren', zoals aan de dag gelegd door mr. L.C. Brinkman, destijds minister van WVC. Overigens kennen ook de Amerikanen dit woord, maar dan betekent het 'politiek die tot vlak aan de rand van de oorlogsafgrond gaat', namelijk tot de *brink*.
Nadat in de Verenigde Staten het woord *Reaganomics* was ontstaan, sprak men hier een tijdje van *Rudinomics*: een economisch beleid dat altijd gericht is op bezuinigingen, ook als er 'meevallers' zijn. Een beleid waarvoor minister H.O.C.R. Ruding, minister van financiën van 1982 tot 1989, zich liet inspireren door het *Thatcherisme*.
Belubberen ontstond op 12 oktober 1983. Bunge definieert het als 'besturen door half informeren', maar dat is zeker niet hoe premier Lubbers het indertijd begreep.
De omstandigheden zijn goed gedocumenteerd. Tijdens het debat over de Rijksbegroting 1984 voerde PvdA-kamerlid Marcel van Dam een denkbeeldige employé van minister-president Lubbers ten tonele, tuinman Flipse, om aan te tonen dat de zogeheten echte minima er ondanks hun eenmalige uitkering op achteruitgingen. Dit in tegenstelling tot wat het kabinet deed voorkomen. Flipse zelf had niets in de gaten, maar toen hij met een tientje minder in zijn loonzakje thuiskwam, zei zijn vrouw: 'Volgens mij heb je je laten *belubberen*.'
Toen Van Dam even later zei 'Alle echte minima worden, net als die tuinman, *belubberd*', liep Lubbers rood aan van woede. De reactie van de minister-president kwam als volgt in de *Handelingen* van de Tweede Kamer terecht: 'Mijnheer de Voorzitter! Te-

gen deze woordspeling moet ik groot bezwaar maken. [...] De heer Van Dam probeert de suggestie te wekken dat de regering hier de zaak aan het bedonderen is. Ik acht dit volstrekt onaanvaardbaar. Als hij, hoe geestig hij dit ook vindt, een woordspeling invoegt, acht ik dat, ook als oud-collega, onder de maat! (applaus ter rechter zijde).'
De kranten spraken de dag erna van een 'ernstig conflict', maar het brandje was snel geblust. *Belubberen* verscheen nog een paar maal op een spandoek en er werd zelfs een singletje uitgebracht met het liedje 'Wij laten ons niet belubberen'. Maar in de algemene verklarende woordenboeken die sindsdien zijn verschenen is het niet opgenomen, daarvoor wordt het te weinig gebruikt.
In die woordenboeken zal men ook tevergeefs zoeken naar het woord *lubberiaans*, hoewel dat met enige regelmaat opduikt. Alleen Bunge vermeldt het, met als omschrijving: 'Kwalificatie van taalgebruik dat zweemt naar dat van premier Lubbers, hetwelk wordt gekenmerkt door briljante politieke instincten, grote vindingrijkheid, diplomatie, oorverdovende CDA-onduidelijkheid en een ongeëvenaarde zwalkende kwaliteit. Eigenschappen die bijna elke politicus Lubbers in hoge mate benijdt' – een definitie die niet vrij is van lubberiaanse elementen.

Voor andere woorden die teruggaan op Nederlandse politici, zie bij **Dreesgeld**. Enkele woorden die zijn afgeleid van buitenlandse politici: *arafatchoker*, studententaal voor 'Palestijnse sjaal', naar de in 1929 geboren Abu Ammar Yassir Arafat, sinds 1969 leider van de PLO; *bismarckharing*, in wijn ingelegde haring, naar Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen [1815-1898]; *gaullisme*, politieke stroming die zich baseert op de denkbeelden van de voormalige Franse president Charles de Gaulle [1890-1970]; *machiavellisme*, sluwe gewetenloze staatkunde, naar de Florentijnse staatsman Niccolò Machiavelli [1469-1527]; *peronisme*, politiek systeem als van de voormalige president van Argentinië, Juan Perón [1895-1974]; en *Poujadisme*, protest van kleine luiden tegen de grote politieke machinerie, naar de in 1920 geboren Franse papierhandelaar Pierre Poujade, leider van een fascistisch georiënteerde protestbeweging. Michaïl Gorbatsjov gaf in 1990 aanleiding tot woorden als *gorbifilie*, *gorbimanie* en *gorbextase*.

beurs, *handelsbeurs*

Het Amsterdamse beursgebouw werd in augustus 1611 geopend. Joost van den Vondel schreef er een gedicht over, getiteld *Aen de beurs van Amsterdam*, waarin hij zich afvraagt 'Doorluchtigh koopslot [...] wat geest heeft uwen naem bedocht?'
Vondel zag twee mogelijkheden. Het woord was afgeleid van 'de Beurs, die 't gelt met zorgh bewaert' of het had te maken met

''tvelt dat Dido kocht'. De Phoenicische koningsdochter Dido vroeg bij aankomst in Afrika evenveel land te mogen kopen als een ossehuid kon omspannen – om de huid vervolgens in flinterdunne repen te snijden en er een kilometerslang touw van te maken. Carthago verrees en het 'koopslot' werd *Bursa* genoemd, Grieks voor 'afgestroopte huid'.
Aldus de legende.
De Italiaanse geschiedschrijver Lodovico Guicciardini beschreef eerder nog een andere mogelijkheid. Guicciardini vestigde zich in 1542 in Antwerpen en schreef in 1567 een boek dat met 23 drukken in één eeuw gerust een bestseller genoemd mag worden. In *Belgium dat is: Nederlandt, ofte Beschryvinghe derselviger provincien ende steden* schrijft Guicciardini dat de kooplieden van Brugge een zekere 'plaetse of borse' gebruikten 'tot versamelinghe om heuren coophandel te drijven'.
Volgens Guicciardini heette het gebouw zo naar een 'out huys van den edelen geslacht der Borzen'. Het familiewapen 'welc drie borzen zijn' hing in steen boven de deur en 'van dit huys, geslacht ende wapen, heeft den plaetse den naem gecregen, gelijc gemeynlyc in diergelycke dingen geschiet'.
Maar er bestaan geen andere bronnen uit die tijd die dit bevestigen en als bewijs wordt de verklaring van Guicciardini daarom ergens 'niet zeer klemmend' genoemd. Verschillende taalkundigen gaan ervan uit dat beurs in de betekenis van 'openbaar gebouw waar de kooplieden op bepaalde uren bijeenkomen om te handelen of om over handelszaken te spreken' afstamt van het veel oudere beurs in de zin van geldzak.
Het Frans-Belgisch biografisch woordenboek twijfelt echter niet en hierin staat te lezen dat de naam van de adellijke familie Van der Beurse in 1257 voor het eerst in archieven opduikt. Het huis dat vanaf de 16de eeuw bekend zou staan als 'd'Oude Buerze ofte de Veneetsche Loidge' werd gebouwd door Jean van der Beurse. Dit gebeurde in 1473 op een stuk grond van Henri van der Beurse. Het was deze Henri die de kooplieden, die oorspronkelijk *voor* zijn huis samenkwamen, naar binnen haalde. Vanwege de drie geldbuidels in het familiewapen sprak men eerst van 'in de beurse'. Later werd de plaats van samenkomst kortweg *beurs* genoemd.
Natuurlijk zijn er ook andere versies. Er bestaan nogal wat afwijkingen in de spelling van de familienaam en volgens een theorie kwamen de kooplieden niet in het respectabele herenhuis samen, maar troffen zij elkaar dagelijks in de 'vermaarde herberg' *In de Beurze*. Weer anderen houden het op het *Hôtel des Bourses*

en in verschillende naslagwerken wordt een verband gelegd tussen de Brugse kooplieden en de Venetiaanse handelsfamilie *Della Borsa*.
Het leek Vondel toepasselijk als de handelsbeurs inderdaad zo naar de geldbeurs heette. Hij schreef:

Zoo blijf de zedigheit bevolen,
Want schepen, brieven, gelt en goet,
En Beursgeloof is eb en vloet.
De Beurs wort om haer gelt bestolen.

bintje, *aardappelsoort*
Generaal Christiaan de Wet [1854-1922], de held uit de Boerenoorlog die zich in 1902 tot het uiterste tegen de Engelsen had verdedigd, werd jarenlang op menig bord geprakt en met jus overgoten. Hij dankte dit aan Kornelis Lieuwes de Vries, schoolhoofd te Suameer in Friesland en aardappelkweker voor de Friesche Maatschappij van Landbouw, die de smakelijke *Generaal de Wet* naar hem noemde. De schrijver *Zola* onderging eenzelfde lot.
'Master' de Vries was een bezield man. Met behulp van een nat penseel voor de kruisbestuiving, bokkingkistjes en glazen potten gemaakt van afgedankte feestverlichting kweekte hij in een kwart eeuw zo'n 125 bruikbare rassen.
Op school kon men van zijn liefhebberij meegenieten. F. de Boer, een van zijn oud-leerlingen, schreef ooit in de *Bergumer Courant*: 'Onderwijs en aardappelkweek lieten zich heel goed met elkaar verbinden. In de vensterbanken van de klas bloeiden aardappelplanten in plaats van geraniums en fuchsia's. De schooltuin was proefveld. [...] Tijdens de les kon De Vries zomaar de klas uitlopen om poolshoogte te nemen van de stand der gewassen.'
Ook Bintje Jansma zat bij De Vries in de klas. Ze was in 1888 geboren als dochter van Teade en Minke Jansma. Op zeventienjarige leeftijd droeg zij twee stijve strooien vlechtjes, witte houten klompen en een blauwgeruit schort. Ze had een neus vol sproeten en tot haar klasgenootjes behoorden onder meer *Sipke*, *Trijntje* en *Cato* – vernoemd in aardappelsoorten die samen met die van de dappere generaal en de Franse schrijver in vergetelheid zijn geraakt.
In 1905 deed De Vries een belangrijke ontdekking. Dat jaar, aldus oud-leerling De Boer, 'kwam uit een van meesters potten een aardappel te voorschijn, waarvan hij al jaren had gedroomd. Groot van stuk, goed van smaak, gemakkelijk te koken en... hij

kruimelde niet'. Het oog van de kweker viel op zijn ijverigste leerling, Bintje Jansma.
Bintje – ook wel *Gelderse* of *dikke muis* genoemd – ging een glansrijke carrière tegemoet. De aardappel werd in 1910 in de handel gebracht en ontwikkelde zich in driekwart eeuw tot het belangrijkste volksvoedsel. In 1987 waren negentig procent van alle friet- en exportaardappelen bintjes en op de Nederlandse aardappelvelden wordt voor zestig procent het meesterwerk van De Vries verpoot.
De hoofdonderwijzer zelf kreeg pas laat erkenning voor zijn werk. In 1908 schreef hij in een boze brief aan zijn werkgever: 'Het kweekveld geeft mij heel veel werk en administratie, en te weinig voldoening. De gehele uitvoering berust op mij en aan de Friesche Maatschappij de eer... Als ik geen ambitie had voor de zaak, had ik er al lang voor bedankt.' Maar uiteindelijk zou in Suameer de school naar hem worden genoemd, net als een straat.
Hoe het de ijverige Bintje Jansma verder verging is niet bekend. Zij trouwde met een zekere Pebesma en overleed eind november 1976 in het rusthuis Nieuw-Klaarkamp in Franeker, 88 jaar oud. Het verhaal gaat dat zij het bintje zelf niet lekker vond.
In Frankrijk werd de aardappel populair gemaakt door de legerapotheker Antoine-Augustin Parmentier [1737-1813] uit Mondidier. Tijdens de hongersnood van 1769 won hij een prijsvraag met een verhandeling over de aardappelbouw. Lodewijk XVI steunde hem vervolgens. Parmentier's naam is sindsdien verbonden aan verschillende gerechten en aan de *parmentiera*, een bepaald bomengeslacht.

bokje, *goedkope, slechte sigaar*
In 1902 schreef het WNT bij het woord bok: 'Evenzoo wordt eene goedkope, slechte sigaar, een "stinkstok", in scherts wel eens *bok(je)* genoemd.'
Deze kanttekening zorgde in 1905 voor een discussie in enkele letterkundige bladen. Bokjes, poneerde een taalkundige, zijn 'volstrekt niet altijd slechte sigaren'. Bovendien is niet de bok 'het stinkende dier bij uitnemendheid', maar de bunzing. Nee, in feite bevatte het woord een eigennaam en wel van 'de bekende fabrikanten te Havanna: Bock & Co'.
Volgens een andere taalkundige bedoelde men 'Malang-sigaren in manillavorm, klein model', die al in 1850 bekendstonden onder de naam *bokjes* of *bokkies*. De kwaliteit was nooit veel soeps geweest. 'Kooplieden in tabak en tabaksplanters verzekeren dat *bokje* of *bokkie* nooit iets anders beteekent dan *slechte* sigaar,

algemeen is de uitdrukking: "Dat 's een bokje van een blazertje!"' De juiste naam van de firma te Havana luidde volgens deze geleerde *Bock y Ca.*

Nog eenmaal probeerde iemand een verband te leggen met de geitebok: 'Men zegt immers (in niet te deftig gezelschap!): *hij stinkt als een bok*, en noemt een slechte sigaar een *stinkstok*. Wat ligt nu meer voor de hand, dan dat men bij voorkeur een *stinkende* sigaar als een *bokje* is gaan betitelen?'

Maar op 3 november 1905 bracht een rechtszaak voor de arrondissementsrechtbank in Tiel het definitieve bewijs dat bokje een eponiem is. De Londense NV *Henry Clay de Bock & Company Limited* beschuldigde een Nederlandse sigarenfabrikant ervan haar verpakkingsmateriaal te imiteren. De Londense firma vreesde dat aan 'de renommé' van haar 'welbekende sigaren' afbreuk werd gedaan.

De Engelse fabrikant verloor de zaak. De rechtbank stelde vast dat ieder kistje van de Londense sigarenhandelaar de handtekening van Henry Clay droeg, evenals *Bock y ca* in forse drukletters. Met als gevolg dat de sigaren 'door agenten verkocht en door het publiek gekocht worden onder den naam van Bocksigaren of Bock's'. De Nederlanders hadden wel de adelaar op het kistje nagebootst, maar niet de naam – sprake van echte imitatie was er dus niet.

Henry Clay de Bock, over wie verder helaas niets bekend is, verloor in 1905 *f* 227,75 om de reputatie hoog te houden van sigaren die al ruim vijftig jaar een begrip waren vanwege hun slechte kwaliteit.

Zie ook **nicotine**

[bokking], *gerookte haring*

'Bokking', schreef mr. Willem Bilderdijk in 1834, 'is oorspronkelijk het saamgetrokken van bokeling of beukeling: waarvan de oorsprong is in den naam van Beukels van Biervliet.' Ook in het woord *pekel* zag Bilderdijk een verbastering van 'Beukels' en hij staat hierin niet alleen: meerdere Duitse woordenboeken schrijven zowel de *Bück(l)ing* (bokking) als het *pökeln* (pekelen) toe aan de Nederlandse visser Willem Beukelszoon.

Het had gekund. Beukelszoon leefde in de tweede helft van de 14de eeuw in Biervliet in Zeeuws-Vlaanderen en aan hem wordt de belangrijke uitvinding toegeschreven die door Cats op rijm is gezet:

> Beuckels heeft vooreerst den haringh leeren kaecken,
> Dat is van allen slijm de visch gesuyvert maecken.

Na het kaken zoutte Beukelszoon de haringen en verpakte hij ze in houten tonnen. Hierdoor konden de vissen voor het eerst op grote schaal worden geëxporteerd en de Zeeuwse visser, gestorven in 1397, werd erom geëerd: Biervliet beeldde hem af op een kerkraam en de Duitse keizer Karel V bezocht ooit zijn graf.
Volgens Willem Frederik Hermans is het haringkaken 'een van de weinige grote uitvindingen ooit door een Nederlander gedaan'. Het was dan ook zeker rechtvaardig geweest Willem Beukelszoon te vernoemen, maar het heeft niet zo mogen zijn. Waarschijnlijk gaat bokking simpelweg terug op het Noorse woord *boken*, dat 'gedroogd' betekent.

Boswellianisme, *kritiekloze verering*
Sommige fanatieke *fans* hebben er last van: van *boswellianisme*, een kritiekloos idolate houding ten opzichte van een schrijver, popster of andere beroemdheid.
Het adjectief *boswelliaans* dat deze houding karakteriseert, dankt zijn bestaan aan de Schotse schrijver James Boswell [1740-1795]. Boswell vestigde zijn reputatie als kleingeestige bewonderaar in 1791 met de publikatie van *The Life of Samuel Johnson*.
Samuel Johnson [1709-1784], die een belangrijk woordenboek van de Engelse taal heeft samengesteld, was een van de invloedrijkste schrijvers en denkers van de 18de eeuw. Boswell raakte in 1863 met hem bevriend. 'Als vurig bewonderaar van Johnson, stelde Boswell zich voortaan ten opgaaf de woorden en daden van dezen buitengewonen man op te tekenen', schreef Gt. Nieuwenhuis in 1855.
Hoewel Johnsons vriendin Hester Piozzi van mening was dat Boswell slechts een stenograaf was geweest van beschouwingen die hij niet had begrepen, werd zijn boek een buitengewoon groot succes. Aan het eind van de 19de eeuw werd *The Life of Samuel Johnson* zelfs beschouwd als het perfecte voorbeeld van een biografie.
De term *boswellism* werd in 1825 in het Engels geïntroduceerd door de Britse historicus T.B. Macaulay [1800-1859]. De Beer en Laurillard vermelden het begrip in 1899 als *boswellianism* en geven als omschrijving 'opgaan in eenigszins kleingeestige bewondering voor iemand, zich er door belachelijk maken'. De Engelsen kennen bovendien het woord *Boswell* voor 'a constant companion or attendant who witnesses and records what a person does', aldus de *Oxford English Dictionary*. Zo schreef Arthur Conan Doyle in 1892 in *Adventures of Sherlock Holmes*:

'I think that I had better go, Holmes.'
'Not a bit, Doctor. Stay where you are. I am lost without my Boswell.'

bowiemes, *groot jachtmes met kromme, tweesnijdende punt*
Op 19 september 1827 vond aan de oevers van de Mississippi, ter hoogte van Natchez, een gruwelijk gevecht plaats. Jim Bowie zag zich geconfronteerd met een grote groep mannen die het op zijn leven had gemunt. Bowie raakte door een kogel ernstig gewond, maar geen nood, met behulp van het door hem uitgevonden *bowiemes* doodde hij zes van zijn aanvallers en verwondde er vijftien.
Nu was Bowie wel wat gewend. Hij was ontzettend sterk en ving als vrijetijdsbesteding zo nu en dan een krokodil om er een eindje op te rijden.
Het zal duidelijk zijn: over de Amerikaanse volksheld Jim Bowie bestaan verhalen die in de details enigszins afwijken van de werkelijkheid. Zo reeg Bowie in 1827 niet *zes* man aan zijn mes, maar één. En dit was niet tijdens een gevecht met 21 bloeddorstige schurken, maar in een *duel.*
James ('Jim') Bowie werd omstreeks 1796 geboren in Logan County, Kentucky. Hij groeide uit tot een forse kerel, ruim 1,80 meter lang, met kleine blauwe ogen en van die enorme bakkebaarden die naar de Amerikaanse generaal A.E. Burnside [1824-1881] *burnsides* werden genoemd (later omgekeerd tot *sideburns*).
Bowie zou vooral bekendheid krijgen door zijn aandeel in de verdediging van de Alamo. In de jaren daarvoor had hij in negerslaven gehandeld en een suikerplantage op poten gezet. Na het noodlottige duel was hij uitgeweken naar Texas, indertijd een provincie van Mexico. In 1830 nam Bowie de Mexicaanse nationaliteit aan. Maar toen duizenden Amerikaanse avonturiers in Texas in opstand kwamen tegen het autoritaire Mexicaanse gezag, sloot Bowie zich bij hen aan. Hij werd kolonel in het Texaanse leger, behaalde enkele klinkende overwinningen en viel op door zijn moed.
Op 23 januari 1836, na de slag bij San Antonio, trok Bowie zich met honderdvijftig Amerikanen terug in het nabijgelegen Fort Alamo. De verdedigers hielden dertien dagen lang stand tegen een overmacht van vierduizend Mexicaanse soldaten. In talloze ballades is bezongen hoe Bowie samen met Davy Crockett tot het eind toe bleef vechten. In feite lag Bowie de laatste paar dagen met koorts op bed. Hij werd op 6 maart 1836, nadat het fort was

gevallen, op zijn ziekbed gedood.
Nog een detail dat afwijkt van de werkelijkheid: Jim Bowie was niet de uitvinder van het *bowiemes*, zoals zo vaak wordt vermeld. Het mes werd uitgevonden door zijn broer Rezin Bowie [1793-1841]. Rezin, zo gaat het verhaal, had zich bij een gevecht aan zijn eigen mes gesneden en leverde vervolgens bij een smid het houten model in van een veiliger wapen: een groot jachtmes met een lemmet van zo'n dertig centimeter en een kromme, tweesnijdende punt.
Maar volksheld Jim Bowie werd met dit mes vereenzelvigd, dat vanaf 1840 op grote schaal werd geproduceerd.
Andere messen die naar personen zijn genoemd: een *Barlow*, een groot zakmes met één lemmet, genoemd naar de 18de-eeuwse Amerikaanse uitvinder; een *eustache*, een mes met een houten heft dat ook door de Apaches werd gebruikt. Het werd in de 18de eeuw uitgevonden door Eustache Dubois, een slager uit Saint-Etienne. Van recenter datum is het *rambomes*, naar de onoverwinnelijke filmheld Rambo (gespeeld door Sylvester Stallone), die in 1982 zijn bloedige debuut maakte in de film *First Blood*.

boycot, *uitsluiting van maatschappelijk verkeer*
In september 1880 sprak Charles Parnell, voorzitter van de Ierse Land League, op een grote protestbijeenkomst. De Land League was een jaar eerder in Mayo County in West-Ierland opgericht met als doel pachters te beschermen tegen uitbuiting door landeigenaren. Toen de zogeheten *land-grabbers* ter sprake kwamen (lieden die de plaats innamen van weggestuurde pachters) schreeuwde iemand dat zulke mensen moesten worden doodgeschoten.
Parnell had een christelijker idee: 'Je moet zo iemand helemaal links laten liggen, op straat, in de winkels, op het land, op de markt en zelfs in de kerk. Door hem helemaal op zichzelf te laten, door hem te mijden als een lepralijder, moet je je afkeer laten blijken voor z'n misdaad.'
Op het moment dat Parnell deze woorden sprak, was Charles Cunningham Boycott al zeven jaar rentmeester van graaf Erne in Mayo County. Boycott, die op 12 maart 1832 was geboren in Norfolk, en een carrière in het leger had afgesloten als kapitein, was een stille, vastberaden en halsstarrige man. Hij had net twee slechte aardappeloogsten achter de rug toen de Land League van hem eiste dat hij de pachttarieven met 25 procent zou verlagen. Boycott weigerde, stuurde een deurwaarder op zijn pachters af en werd vervolgens het eerste slachtoffer – in een lange rij – van de door Parnell voorgestelde tactiek.

Het ging er zeer hard aan toe. Boycotts personeel werd weggepest, zijn vee verdreven, op straat werd hij nageroepen, zijn post werd onderschept, de plaatselijke middenstand weigerde iets aan hem te verkopen en de kapitein-in-ruste werd tot driemaal toe beschoten.

Een en ander speelde zich af in oktober en november 1880. Nadat Boycott zich persoonlijk in *The Times* had beklaagd werd de kwestie voorpaginanieuws. De kranten spraken van *Boycotten*, een woord dat volgens één bron vrijwel zeker werd bedacht door pater John O'Malley, een fel aanhanger van de Land League. O'Malley zou het woord hebben geopperd in een gesprek met James Redpath, een bekende Amerikaanse journalist, als alternatief voor *ostracisme*.

Het nieuwe woord verspreidde zich met ongekende snelheid door Europa. De Beer en Laurillard vermeldden het in 1899; zij gaven als verklaring '*doodverklaren*, *uitsluiten* of in het algemeen *zelf recht doen*'. Het kwam in het Russisch terecht als *bojkotirovat*, in het Italiaans als *boicottare* en in het Spaans als *boycotear*.

De *boycot* van Boycott werd een succes. Weliswaar kwamen vijftig vrijwilligers uit Ulster om onder begeleiding van negenhonderd Britse soldaten de wegrottende oogst van Boycott uit de grond te halen, maar de rentmeester zag zich kort daarop genoodzaakt Ierland te verlaten. In 1881 werden de pachttarieven bij wet geregeld.

De obstinate Boycott probeerde nog een keer terug te keren, maar in 1886 vestigde hij zich definitief als rentmeester in Suffolk. Daar stierf hij op 19 juni 1897, 65 jaar oud.

braille, *schrift voor blinden*

Als het alleen aan Louis Braille had gelegen was zijn blindenschrift nu zeker vergeten.

Braille werd op 4 januari 1809 in het Franse dorpje Coupvray geboren als nakomertje van een zadelmaker. Op driejarige leeftijd verbleef het nieuwsgierige jongetje even alleen in de werkplaats: hij probeerde zelf in leer te snijden, schoot uit en stak in zijn rechteroog. Door een infectie was hij een paar maanden later ook blind aan zijn andere oog.

Op zijn tiende kreeg Braille een beurs voor het *Institut des Jeunes Aveugles* in Parijs. Hij was de jongste leerling en bleek zeer begaafd: hij had een superieur geheugen en leerde in korte tijd piano, orgel en viool spelen.

Toen Louis op het blindeninstituut kwam, telde de schoolbiblio-

theek drie boeken. De tekst was in grote reliëfletters gezet, met als gevolg dat ieder boek zo'n twintig delen omvatte die te zamen ongeveer 180 kilo wogen.
In 1821 werd op de school een nieuw schrift uitgeprobeerd. Het bestond uit puntjes en streepjes en was in 1819 uitgevonden door de Franse artillerie-kapitein Charles Barbier. Barbier had het ontwikkeld om 's nachts aan het front geschreven boodschappen te kunnen doorgeven.
Barbiers schrift had verschillende tekortkomingen maar zette de twaalfjarige Braille aan het denken. Hij begon te werken aan een eigen schrift en bedacht in de zomer van 1824 het systeem van een cel met zes punten, verdeeld over twee kolommen van drie. Het kort daarvoor uit Italië overgewaaide dominospel diende mogelijk als inspiratiebron.
In 1825 maakte Braille zijn eerste schrijfplank en tussen zijn vijftiende en twintigste bracht hij talloze verbeteringen aan in zijn schrift: afkortingen, leestekens en zelfs een notatiesysteem voor bladmuziek. In 1837 verscheen het eerste volledige brailleboek: een vaderlandse geschiedenis in drie kloeke delen.
Braille was tegen die tijd docent aan het blindeninstituut. Alle leerlingen gebruikten zijn systeem maar moesten dit stiekem doen. De nieuwe directeur had het namelijk verboden omdat de investering in reliëfboeken anders voor niets was geweest. Bovendien vond hij dat blinden hetzelfde schrift moesten leren als zienden.
Braille was te timide om voor zijn uitvinding op te komen. Daarom nam adjunct-directeur Joseph Gaudet dat op zich. Gaudet is later wel Brailles apostel genoemd. Op 22 februari 1844, bij de opening van het nieuwe gebouw, overhandigde Gaudet de bezoekers een in het geniep geschreven pamflet over het brailleschrift. De demonstratie die daarop volgde had zo'n succes, dat zelfs de directeur overstag ging.
Gaudet verzorgde vervolgens een stroom publikaties in brailleschrift, waaronder het eerste tijdschrift. Voorbeelden van het schrift werden in alle talen vertaald en eind 19de eeuw duikt het begrip in Nederlandse woordenboeken op.
Braille zelf was vanaf zijn 35ste door een slepende t.b.c. te zwak om de hele dag les te geven. Hij stierf op 6 januari 1853, 44 jaar oud. Buiten het blindeninstituut was hij zo goed als onbekend. Brede internationale erkenning van zijn schrift liet nog een kwart eeuw op zich wachten, maar precies honderd jaar na zijn dood werden zijn stoffelijke resten overgebracht naar het Panthéon, om te worden bijgezet tussen Frankrijks nationale hel-

den. Alleen zijn handen bleven achter in zijn geboortedorp, in een verzegelde betonnen kist op zijn grafsteen.

Een ander schrift, waarbij puntjes en streepjes worden gebruikt, is het *morsealfabet*, zo genoemd naar de Amerikaanse uitvinder Samuel Finley Breese Morse [1791-1872], een van de eersten die een bruikbare elektromagnetische telegraaf construeerden.

brommer, *Amsterdams huurrijtuig*

Het zat de vrouw van Isaac da Costa niet mee. Zij had erop gestaan dat haar gasten niet met een eenvoudige slee maar met een *brommertje* werden gehaald en gebracht. Da Costa schreef in 1822 over het voorval in een brief die door W.G.C. Byvanck werd gebruikt in Da Costa's biografie. 'Och, aan den "brom" (brougham), het symbool der grootsheid dat de gasten kwam halen, was een mankement. De koetsier vertrouwde het wiel niet.' Uiteindelijk moest de hulp van de nachtwacht worden ingeroepen om 'het monument van grootschheid' weer rijklaar te maken.

Byvanck schreef dit alles in 1896. De *brougham*, een gesloten rijtuig getrokken door één paard, was toen een bekend voertuig. Het was zo genoemd naar de Schot Henry Peter Brougham, baron van Brougham en Vaux [1778-1868]. Brougham was voorzitter van het Engelse Hogerhuis, fel tegenstander van de slavernij en een van de belangrijkste Engelse staatslieden uit de 19de eeuw.

Wat Byvanck niet wist, was dat de *brougham* – uitgesproken als 'broem' – pas in 1839 was uitgevonden, dus zeventien jaar nadat mevrouw Da Costa haar gasten wilde imponeren met het modieuze brommertje. Dat maakt het absoluut onmogelijk dat brommer van brougham is afgeleid, zoals Byvanck veronderstelt.

Toen mevrouw Da Costa haar brommertje bestelde, was dit voertuig al een paar jaar in de mode. De eerste brommers verschenen in 1819 in Amsterdam. Op 17 december van dat jaar schreef een zekere mejuffrouw Wägeli in een brief aan haar zuster in Venlo: 'Sinds enige tijd hebben ze hier iets nieuws. Je herinnert je vast nog wel de sleedjes. Die zijn er nog, maar er zijn er nu ook veel met wielen, getrokken door één enkel paard met een conducteur op de bok die bij iedere stop afstapt. Men noemt ze *rolletjes* of *brommertjes*.'

Deze brief wordt geciteerd in het in 1865 verschenen boek *Het leven van C. en D.J. van Lennep*. Bij het woord *brommertje* tekende auteur J. van Lennep in een voetnoot aan: 'Zij droegen

dezen naam naar den stalhouder Brom te Utrecht, die ze 't eerst in zwang bracht.'
Taalkundig gezien was deze opmerking, die op andere plaatsen wordt bevestigd, een opluchting. 'Men zou anders licht meenen dat de rijtuigjes', schreef het WNT in 1902, '[deze naam] kregen naar het *brommend* (ratelend) geluid der lage wielen, die ze onderscheidden van de sleden'. Maar biografisch gezien is het om wanhopig van te worden, want over de Utrechtse stalhouder Brom is niets te vinden. Er zijn historische studies over Utrecht die hem in een bijzin noemen, maar meer niet. Hij is niet te vinden in de stamboom van de familie Brom – een vooraanstaand Utrechts geslacht van edelsmeden – niet in familieadvertenties, gemeentearchieven en ga zo maar door.
Het enige wat we weten is dat de uitvinder van de brommer zijn werk slecht heeft gedaan. Niet alleen de koetsier die de gasten van Da Costa kwam halen had namelijk problemen met zijn brommertje. Het voertuig was zo onbetrouwbaar dat omstreeks het midden van de vorige eeuw werd voorgesteld alle Amsterdamse brommertjes door de politie te laten onderzoeken. Het is er nooit van gekomen, maar de koetsiers werden wel verplicht hun brommerkoetsjes voortaan van een nummer te voorzien.
Overigens is de brom*fiets* wél genoemd naar het brommende geluid. Het woord ontstond omstreeks 1950 en werd hoogstwaarschijnlijk verzonnen door Henri Knap, indertijd 'dagboekanier' van *Het Parool*. Anderen schrijven het woord toe aan journalist Gerton van Wageningen.

Andere rijtuigen die naar een persoon zijn genoemd: de *clarence*, een vierwielig rijtuig voor twee of vier personen, met een gebogen glazen front, naar de hertog van Clarence, de latere koning Willem IV [1765-1837]; de *deleman*, een huurrijtuigje op twee wielen, ooit zeer populair in Indië, naar de Amsterdamse ingenieur Charles Théodore Deeleman [1823-1884], die ook andere rijtuigen uitvond; de *hansom*, een licht rijtuig op twee wielen met twee zitplaatsen en een bok voor de koetsier achterop, in 1834 uitgevonden door de Engelse architect Joseph Aloysius Hansom [1803-1882]. Benjamin Disraeli noemde dit huurrijtuigje de 'gondel van Londen'; de *stanhope*, een licht tweepersoons rijtuig op twee wielen, in het begin van de 19de eeuw gemaakt voor dominee Fitzroy Stanhope [1787-1864]; en de *tilbury*, een licht tweewielig tweepersoons rijtuig op veren, met één paard, in de eerste helft van de 19de eeuw uitgevonden door de Engelse wagenmaker Tilbury.

Vergelijk victoria

Brugman, praten als, *veel en met overtuigingskracht praten*

Johannes Brugman [1399-1473] moet hebben gesproken met het vuur van een bekeerde. 'Hij bezat uitnemende gaven van verstand en hart, een sterk geheugen, rijke verbeeldingskracht en een gemoed evenzeer vatbaar voor het zinnelijke als voor het geestelijke', schrijft het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) over hem.

Brugmans vatbaarheid voor het zinnelijke kwam het eerst tot uiting op de kloosterschool. Omringd door mannen die een lichtzinnig leven leidden, verviel ook hij tot allerlei afdwalingen, voornamelijk vechtpartijen en 'ontucht'.

Nu was Brugman natuurlijk nooit beroemd geworden als hij niet tot inkeer was gekomen. Hij sloot zich aan bij de zogeheten minderbroeders-observanten en werd een devoot mens. Vanaf 1450 reisde hij ongeveer twintig jaar lang door heel Nederland, om de strengere naleving te verbreiden van de regel van Franciscus van Assisi.

'Zijne ernstige en krachtige redenen waren gerigt tegen de hoofdzonden van die dagen', schreef Van der Aa in 1855. 'Tegen het dobbelspel, de ontwijding der heilige dagen door dronkenschap, twisten en gevechten, en tegen de wraakgierigheid der Staatkundige partijen. [...] Zijne predikatiën, hoewel somtijds plat en vol van zinnelijke voorstellingen, getuigen van eene vurige verbeelding, van hooge kracht, van echt practischen zin en van ware menschenkennis, en hebben hare vrucht niet gemist.'

Brugmans spreekwoordelijke bekendheid dateert van zijn optreden in 1462 te Amsterdam. Ondanks tegenstand van geestelijken en overheid slaagde Brugman erin hier een nieuw klooster te stichten. '[Hij] predikte ook aldaar met zulk eenen toeloop, dat het volk aan zijne lippen hing, waarvan het spreekwoord ontstaan is: "al kont gij praten als Brugman"', aldus Van der Aa. Brugmans vriend Dionysius de Karthuizer had volgens het NNBW liever gezien dat hij zijn preken had 'toebereid met het zout der gematigdheid'.

Volgens Stoett (1981) komt de uitdrukking al aan het einde van de 15de eeuw voor. In plaats van *praten* zegt men ook wel *kallen* of *lallen* en volgens onder anderen De Beer en Laurillard (1899) laat men op *al kun je kallen als Brugman* volgen, 'dan helpt dat toch niet'. Het WNT gaat ervan uit dat de vormen *praten als een bruggeman* of *als een broekman* verbasteringen zijn van deze bekende zegswijze.

Behalve als prediker maakte Brugman naam als dichter en schrijver van liedjes. Na zijn dood werd hij een tijd vereerd. Vol-

gens Van der Aa werd zijn schedel onder het hoogaltaar van de kerk in Nijmegen geplaatst.

C

[**calembour**], *woordspeling*

Constantijn Huygens dichtte eens:

Jan neemt waar hij nemen kan,
Uyt de borsen, uyt de sacken,
Uyt de kisten, uyt de packen,
Uyt den ketel, uyt den pan
Jan is een *uytnemend* man.

Een woord- of naamspeling die berust op de gelijke of bijna gelijke klank van verschillende woorden wordt wel een *calembour* genoemd. Andere voorbeelden van calembours zijn in dit boek te vinden onder **koksiaan**.

Over de herkomst van dit woord is aan het eind van de vorige eeuw fel gediscussieerd, maar de strijd bleef onbeslist: men weet niet waar het vandaan komt. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat het samenhangt met het Franse *bourde* (eerst 'bedriegelijke grap', later 'zotternij'), maar oudere lexica weten steevast te melden dat calembour is afgeleid van een persoon. Zo schrijft Jacob Kramers in 1847: 'de naam komt van een Duitschen edelman Von Calemberg, die aan het hof van koning Stanislaus van Polen leefde en zoo slecht Fransch sprak, dat telkens de belangrijkste woordwisselingen te voorschijn kwamen.'

Andere naslagwerken brengen het woord in verband met een grappig personage in Duitse verhalen dat teruggaat op een pastoor die omstreeks 1335 op de Kahlenberg bij Wenen moet hebben geleefd, of met de apotheker Calenbourg die in het begin van de 18de eeuw in Parijs leefde. Ook wordt ergens een verband gelegd met een dorp Calembourg bij Diedenhofen (Thionville). Hoe het ook zij: tot grote ergernis van onder anderen Voltaire werd de calembour in de 18de eeuw in Frankrijk een rage. Meester in dit genre was Georges François Mareschal, markies van Bièvre [1747-1789]. Hij publiceerde verschillende verzamelingen calembours en in 1800 werd een bundel calembours naar hem *Bièvriana* genoemd. De Fransen hebben dit woordspel omschreven als 'l'esprit des sots et la sottise des gens d'esprit'. Een

Nederlands naslagwerk doet het af als 'meer of minder goedkope geestigheid'.

Twee andere 'woordspelletjes' die teruggaan op een persoon: *Clerihew*, vierregelig nonsensversje, zo genoemd naar de Engelse journalist Edmund Clerihew Bentley [1875-1956], die dit genre in 1905 introduceerde in het boek *Biography for Beginners*. De versjes karakteriseren een persoon wiens naam zelf een van de rijmwoorden moet zijn; en *spoonerism*, verspreking door verwisseling van klanken, bijvoorbeeld *haswand* in plaats van *washand*, naar dominee W.A. Spooner [1844-1930]. Spooner was huismeester van New College in Oxford en stond bekend om zijn vele versprekingen.

Vergelijk **datisme**

calepin, *woordenboekje met allerlei korte gegevens; aantekenboekje*

Ambrogio Calepio werd omstreeks 1435 nabij Bergamo in Italië geboren, als oudste zoon van graaf Calepio. Hij werd priester en trad in 1458 toe tot de orde der augustijnen. In 1466 trok hij zich terug in een klooster in Bergamo om zich geheel aan de studie van het Latijn, Grieks en Hebreeuws te wijden.

Zijn doel was een taalgids te schrijven voor de klassieke oudheid. *Il Calepino*, zoals hij werd genoemd, pakte het grondig aan. Hij bestudeerde Plato, Tacitus en andere klassieke schrijvers en werkte de eigentijdse woordenboeken systematisch door.

Op 5 juni 1498 ondertekende Calepino in Bergamo een contract met uitgever Dionigi Bertocchi. Afgesproken werd dat de familie Calepio de helft van de kosten zou betalen in ruil voor een percentage van de opbrengst – een afspraak die hun geen windeieren zou leggen. De oplage werd bepaald op 1600 exemplaren en in 1502, na ruim 36 jaar werk, verscheen het woordenboek onder de titel *Ambrosii Calepini Bergomatis Dictionarium*.

Het boek was in het Latijn geschreven en combineerde taalkundige met encyclopedische informatie. Hoewel het geen paginanummers had en wemelde van de drukfouten, werd het een enorm succes. Tussen 1502 en 1509 werd het maar liefst negen maal herdrukt. Calepino was nog jaren bezig met alle correcties en stierf niet lang nadat hij hiermee klaar was, eind 1509 of begin 1510.

Een ander woordenboek dat Calepino aan het schrijven was bleef na zijn dood onvoltooid. Zijn kloosterbroeders hadden hun handen vol aan het eerste werk. Niet alleen werd dit tussen 1509 en 1520 nog eens *vijftien* maal herdrukt, maar in 1533 verscheen ook een vertaling in het Italiaans. Later werden steeds

meer talen toegevoegd en in 1590 verscheen in Basel een editie met niet minder dan dertien talen.
Calepino's naam was tegen die tijd al lang vereeuwigd. Reeds in 1534 vermeldde een Frans naslagwerk *calepin* voor 'woordenboek in het algemeen'. De Italianen noemden ieder zwaar of groot woordenboek een *calepino*, en *essere un calepino* betekende zoveel als 'vele talen kennen'. De Fransen gebruikten uitdrukkingen als *mettez ceci sur votre calepin* voor 'onthoudt het' en *to bring anyone to his Calepin* stond in het Engels voor 'iemand tot de uiterste grenzen van zijn kunnen brengen'.
Nadat Calepino's woordenboek eind 18de eeuw uiteindelijk in onbruik was geraakt, verwaterde de betekenis van calepin steeds verder. Een Nederlands woordenboek omschreef het in 1904 als 'eene verzameling van woorden, aanteekeningen, uittreksels tot eigen gemak en gebruik, een allerlei [...] thans meestal: zak- of aantekeningenboekje'.
Calepino moet zich in zijn graf hebben omgedraaid.

casanova, *vrouwenverleider*

Kenners benadrukken altijd dat de in 1725 in Venetië geboren Giovanni Giacomo Casanova veel meer was dan de vleesgeworden wellust. In verschillende fasen van zijn stormachtige leven verdiende hij zijn brood als bibliothecaris, diplomaat, directeur van de Franse staatsloterij, fabrikant, journalist, officier, spion voor de Inquisitie, prediker, speculant, theaterimpresario en violist. Bovendien was hij goed thuis in de filosofie, de geschiedenis en de letterkunde.
Maar toch: 'Als we Maurice de Hond aan Nederland lieten vragen: Wat zegt de naam Casanova u?' schreef *Vrij Nederland* onlangs, 'dan zou het antwoord [...] vrijwel onverdeeld in de sfeer van de slaapkamer, het boudoir, of het bordeel liggen.'
Casanova dankt deze reputatie aan zijn autobiografie, getiteld *Histoire de ma vie*. Het had niet veel gescheeld of deze was nooit verschenen. De erfgenamen van Casanova konden het enorme manuscript – ruim een miljoen woorden! – aanvankelijk aan de straatstenen niet kwijt. In 1812 kwam het voor een grijpstuiver in het bezit van de Duitse uitgever Brockhaus, die in 1820 een flink gecensureerde bloemlezing liet verschijnen. Dat wil zeggen: de nette gedeelten waren zoveel mogelijk geschrapt!
De memoires, waarvan pas in 1960 de volledige tekst verscheen, gaan niet alleen over escapades op de Venusberg. Toch heeft Casanova ongeveer duizend van de drieduizend pagina's nodig voor gedetailleerde beschrijvingen van zijn honderden solo's,

duo's of trio's met nonnen, adellijke dames, moeders en dochters.
Wat maakte Casanova voor hen zo volstrekt onweerstaanbaar? Niet zijn uiterlijk. Hij had een hoog, weglopend voorhoofd, een arendsneus, een weke kin en een stierenek. Nee, zo schrijft een deskundige ergens, 'de bekoring lag in Casanova's mannelijke vitaliteit, die ondersteund werd door een groot zelfvertrouwen en gepaard ging met voorkomendheid en toewijding, die alle vrouwen voor hem innam.'
Ook in Nederland benutte Casanova deze eigenschappen. Hij bezocht ons land in 1759 en 1760, verkocht er Franse staatsobligaties tegen een te hoge prijs en lichtte een bijgelovige markiezin op. In Amsterdam ontmoette de 35-jarige Chevalier de Seingalt, zoals hij zich vanaf 1760 noemde, Esther d'O. 'Een jong ding van veertien jaar', schrijft hij in zijn memoires, 'zeer geavanceerd voor haar leeftijd en een volmaakte schoonheid, behalve dat haar tanden onregelmatig geplaatst waren.'
Dat zijn tweede bezoek aan Holland financieel weinig winstgevend was, zo besluit Casanova zijn hoofdstuk over Holland, werd 'meer dan goedgemaakt door de zoete genietingen, welke ik bij Esther smaakte.'
Het begrip *casanova* voor vrouwenverleider is in het Nederlands nooit zo ingeburgerd als in andere talen. De Grote Van Dale vermeldt het pas sinds 1992. Een versierder wordt bij ons eerder een **Don Juan** (z.a.) genoemd – naar een personage uit een toneelstuk van Tirso de Molina uit 1630. Dit ondanks het feit dat Stefan Zweig er ooit op wees dat Don Juan vrouwen juist verachtte, terwijl Casanova met heel zijn wezen van hen hield.
Casanova overleed op 4 juni 1798 in Dux in Bohemen, 73 jaar oud. Graf en zerk werden binnen een eeuw geruimd. Maar de grote Casanova-expert J. Rives Childs schrijft: 'Hij heeft geen stenen monument nodig. Als aanduiding voor rokkenjager is zijn naam doorgedrongen in vrijwel alle talen.'

Andere woorden en uitdrukkingen met betrekking tot seksualiteit die teruggaan op een eigennaam: *Dokter Beffie*, bargoense aanduiding voor geslachtsziekte of symptomen daarvan, naar dr. B.W. Beffie, begin deze eeuw werkzaam op de afdeling venerische ziekten in het Amsterdamse Binnengasthuis; de uitdrukking *ga jij maar met je pis naar Bijsterveld* (Bargoens voor: je moet je eens laten nakijken) is afgeleid van de chemicus Pieter Cornelis van Bijsterveld [1870-1950], in 1924 'waterkijker' te Rotterdam; het begrip *eonisme* voor homoseksuele travestie werd in 1906 geïntroduceerd door Havelock Ellis, naar Charles-Geneviève, chevalier d'Eon de Beaumont [1728-1810], een diplomaat die de helft van zijn leven in vrouwenkleren rondliep; de Rotterdamse uitdruk-

king *valt er nog wat te Huttemannen*? voor 'Valt er nog wat te versieren?' gaat terug op de Rotterdamse slijpersfamilie Hutteman (slijpen betekende ook 'neuken'); en *saffisme* of *sapfisme*, lesbische liefde, heet zo naar de Griekse dichteres Sappho, die van omstreeks 610 tot 580 v.Chr. op Lesbos leefde.

chauvinisme, *overdreven vaderlandsliefde*

Nicolas Chauvin moet een soort dorpsgek geweest zijn. In het leger van Napoleon was hij maar liefst zeventien keer gewond geraakt. Als dank kreeg hij een eresabel, een lintje en een magere tweehonderd franc pensioen per jaar. Toch prees hij Napoleon regelrecht de hemel in. Waar en tegenover wie hij maar kon.

Chauvins dweepzucht was zo groot dat ook de gebroeders Théodore en Hippolyte Cogniard, toneelschrijvers in Parijs, ervan hoorden. Zij persifleerden Chauvin in hun vaudeville *La Cocarde tricolore*, die op 19 maart 1831 in het Théâtre des Folies-Dramatiques in Parijs in première ging. Hun 'Chauvin' marcheerde met getrokken sabel over het toneel, bejubelde *la grrrande nation* en zong een lied met in het refrein de regel: *Je suis Français, je suis Chauvin.*

Het werd een enorm kassucces. 'Na die tijd', aldus een naslagwerk, 'heeft het woord chauvinisme burgerrecht verkregen [...] ja, men heeft haar nog uitgebreid door er elke partijkeuze door aan te duiden, die niet op goede gronden, maar op dweepziek gevoel berust.'

Dit is hoe de geschiedenis van het woord chauvinisme is overgeleverd. Sommige naslagwerken wijzen erop dat de figuur Chauvin in 1815 voor het eerst opdook in vlugschriften waarmee aanhangers steun zochten voor de van Elba ontvluchte Napoleon. Met name tekenaar Nicolas Charlet zou hem meerdere keren hebben afgebeeld. De suggestie dat een personage genaamd Chauvin al in 1823 in een ander toneelstuk zou zijn opgetreden, is tot nog toe niet bevestigd. Maar opmerkelijk genoeg twijfelt niemand aan de echtheid van de patriottische grenadier Nicolas Chauvin, hoewel over hem verder alleen bekend is dat hij uit Rochefort kwam.

Als theaterpersonage maakte Chauvin een glansrijke carrière. Hij werd een geliefd type in Franse blijspelen en in 1905 voerde de Engelse schrijfster barones Orczy hem op in *The Scarlet Pimpernel.*

Ook het begrip chauvinisme timmerde aan de weg. Het werd voor het eerst gebruikt in 1842 in de vaudeville *Les Aides de Camp* van Bayard en Dumanoir en kwam daarna snel in andere talen terecht. De *Algemeene Nederlandsche Encyclopedie voor*

den beschaafden stand omschreef het in 1865 als volgt: 'iedere collectieve verkleefdheid [...] die niet op redelijke gronden, maar meer op de eene of andere opvatting berust, waarvan men zich zelven geen rekenschap weet te geven.'

cinchonine, *bestanddeel van kinine*

Tegen koorts en malaria kenden de Inca's in Peru twee remedies: de *quina*, dat in het Quechua 'schors' betekent, en de *quina-quina*, de 'schors der schorsen', van dezelfde boomsoort maar dan extra geneeskrachtig. Dit medicijn werd tijdenlang voor de Spaanse conquistadores geheim gehouden, tot een inlander het in 1638 gebruikte om gravin Anna del Chinchón, gemalin van de onderkoning van Peru, van malaria te genezen.

Bij haar terugkeer in 1640 nam de gravin een grote partij bast mee naar het Spaanse hof en van daar vond de bast zijn weg naar de rest van Europa.

In Frankrijk stond het nieuwe medicijn eerst bekend als *poudre de la comtesse* en later, toen de jezuïeten er goud aan verdienden, als *poudre des jésuites*. Uiteindelijk sprak men, in navolging van de Inca's, in Spanje van *quinina*, in Frankrijk van *quinquine* en in Nederland van *kinine* (voorheen 'quinine' of 'chinine' gespeld).

Het belangrijke werk van de comtesse werd niet vergeten. Toen Linnaeus in 1742 zijn *Genera Plantarum* samenstelde, noemde hij het Peruaanse bomengeslacht naar Anna del Chinchón *Cinchona* – zonder de *h* dus, iets dat latere wetenschappers tevergeefs probeerden te herstellen. Er ontstonden tientallen afleidingen, waaronder het scheikundige *cinchonine*, voor 'een der kina-basen', en *cinchonidine*: een der alkaloïden in de kinabast. Bijwerkingen van een behandeling met kinine, zoals oorsuizen en duizeligheid, noemde men *cinchonisme*.

Jammer voor Linnaeus, maar in 1941 toonde een zekere A.W. Haggis aan dat Anna del Chinchón in feite niets met de ontdekking van kinine te maken had. Zij zou nooit aan malaria hebben geleden en bovendien stierf ze al direct bij aankomst in de Spaanse havenstad Cartagena. Haggis gaat er bovendien van uit dat de genezende kracht van *quina* en *quina-quina* helemaal niet bij de Inca's bekend was. Jezuïeten in Lima waren er vanaf 1630 van op de hoogte, maar wie het ontdekte, en hoe het voor het eerst in Europa terechtkwam – het zal waarschijnlijk nooit worden achterhaald.

dr. Clavan, *spottende benaming voor een academische deskundige*

Op 12 november 1989 verscheen hij voor het eerst op televisie, in het satirische programma *Keek op de Week*: recht omhoogstaand haar, een vlinderdasje en een spraakgebrek. In Roemenië was een volksopstand uitgebroken en televisiekijkend Nederland werd die weken overspoeld met allerlei Oost-Europadeskundigen. Al die andere experts kent het grote publiek nu niet meer, maar dr. Clavan – een personage van Kees van Kooten – maakte een onvergetelijke indruk.

De universiteit van Utrecht speelde hier in januari 1991 op in door een gids te verspreiden met de titel *Mag ik dr. Clavan even?* Deze gids geeft een alfabetisch overzicht van wie aan de universiteit beschikt over welke deskundigheid. Sindsdien duikt dr. Clavan regelmatig op als spottende benaming voor een academische deskundige in het algemeen. Zo meldde *NRC Handelsblad* op 19.11.1991: 'De dr. Clavan's van de internationale beurzen hadden geen rustig weekend, want ze werden overal voor de camera's en de microfoons gesleept.' En op 23.10.1992 schreef H.J.A. Hofland in dezelfde krant: 'Toen een echte Clavan. Die zijn overal, voor iedere levenssector.'

Van Kooten verklaarde desgevraagd de naam te hebben ontleend aan Mick Clavan, in de jaren vijftig een befaamde linksbinnen van de Haagse voetbalclub ADO. In 1991 voerde hij dr. Clavan op in zijn boek *Zwemmen met droog haar*. Hij beschrijft hierin hoe hij direct via de Nederlandse ambassadeur in Boekarest probeert een visum te regelen voor een Roemeense.

'Mag ik u, namens doctor Clavan, hartelijk bedanken voor alle moeite' vroeg ik ijdel.

'Namens wie?' vroeg de Ambassadeur.

'Namens doctor Cla-van', spelde ik; 'de Oost-Europa-deskundige.'

coehoorn, *kleine mortier*

Na twee jaar bezet te zijn geweest door de Fransen, werd het Noordbrabantse stadje Grave op 26 oktober 1674 heroverd door de Nederlanders.

Bevelhebber Menno van Coehoorn had bij het beleg voor het eerst een door hem uitgevonden wapen ingezet: een uit brons gegoten, gladde voorlaadmortier met een kaliber van 13 centimeter die onder een hoek van 45 graden op een houten voetstuk was bevestigd. Het wapen bleek zeer efficiënt: het kon door vier man worden gedragen en was dus overal inzetbaar, het produ-

ceerde weinig rook en trof met zijn granaten, kogels en bommen doel tot op ruim tweehonderd meter afstand.
Van Coehoorn was al vanaf zijn 'tederste jeugd' geïnteresseerd in militaire aangelegenheden. Hij werd in maart 1641 op het landgoed *Lettinga-State* nabij Leeuwarden geboren. 'Een hobbelachtig veld in de buurt', heet het ergens, 'verschafte aan den jeugdigen Menno gelegenheid om zig onder leiding van zijn vader te oefenen in het ontwerpen van vestingwerken, het opwerpen van wallen en het toestellen van loopgraven en mijnen.' Volgens De Beer en Laurillard (1899) leverde deze opvoeding zelfs het woord *Menno-Coehoorn-arbeid* op, schertsend gezegd 'van kinderen, die aan het strand kuiltjes graven en bergjes maken'. De training miste ondertussen haar doel niet. Menno ging al op zijn zestiende in dienst, viel spoedig op door zijn 'moed, onverschrokken dapperheid en voorzichtig beleid' en werd weldra bevorderd tot kapitein.
Bij het beleg van Grave bewees Van Coehoorn de grote waarde van geconcentreerd artillerievuur. De *coehoornmortier*, ook wel *kattekop* genoemd of kortweg *coehoorn*, werd al snel een geducht wapen van de vaderlandse land- en zeemacht. In het Engelse leger stonden de mortieren bekend als *coehorns* of *cohorns*.
Van Coehoorn maakte zware bombardementen met granaten tot een vast onderdeel van zijn aanvalsmethode. In 1694 kreeg hij er Namen mee plat en ook zijn vlotte verovering van Bonn in 1703 was volgens een deskundige 'voor een groot deel te danken aan de geweldige geschutkracht der aanvallers, onder andere 500 Coehoorn-mortieren'.
Vanaf zijn veertigste wijdde Van Coehoorn zich weer aan zijn jeugdliefde: de vestingbouw. Hij raakte in een felle polemiek verwikkeld, die in 1685 leidde tot de studie *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont*, een boek dat binnen een paar jaar in het Frans, Duits, Engels en Russisch werd vertaald. Van Coehoorn kreeg een aanbod van de Franse koning om tegen een jaarwedde van 50 000 Nederlandse guldens in Frankrijk vestingwerken te komen bouwen, maar in plaats daarvan aanvaardde hij op 4 november 1695 de benoeming tot ingenieur of directeur-generaal der fortificatiën van de Verenigde Nederlanden.
In die hoedanigheid bouwde en verbeterde hij talloze Nederlandse vestingen. Hij werd op handen gedragen en in de adelstand verheven, maar volgens Chalmot (1800) bleef baron Van Coehoorn 'een man van de oude zeden, dat is: gul, opregt, voor

de vuist zeggende waar het op stondt, en een hater van laffe complimenten; tevens bezat hij grote deftigheid, en was met dat al vriendelijk, verpligtend.'
Van Coehoorn stierf op 17 maart 1704 in Den Haag. Zijn mortier werd tot in het begin van de 20ste eeuw gebruikt, maar in 1932 moest de *Stichting Menno van Coehoorn* worden opgericht om de paar resterende vestingwerken te behouden. De taalkundige ondergang volgde spoedig daarna: hoewel een historisch woordenboek, vermeldt Van Dale de coehoorn in 1950 voor het laatst.
Vergelijk **molotowcocktail** en **schrapnel**

condoom, *hoesje van dun rubber dat over de penis geschoven kan worden*
In 1717 schreef de Engelse arts Daniel Turner in zijn boek *Syphilis, A Practical Treatise on the Veneral Disease:* 'het "Condum" is het beste, zoniet het enige preservatief dat onze libertijnen tot op heden hebben gevonden. Maar omdat het het gevoel zo vermindert, heb ik sommigen van hen horen beweren dat ze liever syfilis riskeren, dan een verbintenis aan te gaan *cum Hastis sic clypeatis* – met de lans aldus omhuld.'
Turner was de eerste die het woord *condoom* gebruikte. Als mogelijke uitvinder noemde hij onder meer een zekere dr. Condun of Condom.
Talloze taalkundigen hebben sindsdien geprobeerd te achterhalen wie deze dr. Condom was. Volgens oude medische en encyclopedische naslagwerken was dr. Condom werkzaam aan het hof van de Engelse vorst Karel de Tweede. Deze regeerde van 1660 tot 1685 en hield er vele minnaressen op na. Charles kreeg te veel onwettige kinderen en wilde hier iets tegen doen.
Nu had de Italiaanse anatoom Gabriël Fallopius al in 1564 de uitvinding wereldkundig gemaakt van een klein linnen hoedje dat met een beetje spuug of lotion 'op het hoofd van de roede' moest worden geplaatst. Dr. Condom nu kwam met een dichtgeknoopte dierendarm en was daarmee de uitvinder van het volledig bedekkende darmcondoom. Koning Charles zou zo te spreken zijn geweest over deze vondst dat hij dr. Condom in de adelstand verhief. Maar, zo vervolgt het verhaal, de arme dokter werd zo met het naar hem genoemde preservatief gepest, dat hij zich genoodzaakt zag zijn naam te wijzigen.
Moderne taalkundigen zetten vraagtekens bij deze verklaring. Volgens sommigen zou het woord ook kunnen zijn afgeleid van het Latijnse *condomare* dat 'volledig temmen, intomen' bete-

kent. Anderen houden het toch op dr. Condom, hoewel archiefonderzoek vooralsnog geen spoor van hem heeft opgeleverd. De kans is in ieder geval klein dat dr. Condom het condoom ook werkelijk heeft uitgevonden. Mogelijk heeft hij het gebruik ervan gepropageerd, maar de meeste medisch-historici geloven tegenwoordig in de zogeheten *slachthuis-theorie*. Die houdt in dat deze creatieve toepassing van de dichtgeknoopte dierendarm ooit bij toeval is ontdekt door een onbekende arbeider van een slachthuis.
Opmerkelijk is wel dat Engeland tegen het einde van de 18de eeuw een van de grootste producenten van condooms was. **Casanova** (z.a.) noemt het preservatief in zijn memoires dan ook afwisselend 'un vêtement anglais qui met l'âme a repos' of een 'redingote [een geklede, lange jas] anglaise'. De Engelsen kaatsten dit compliment terug en spreken nog altijd van *French letter*.

Vergelijk **oginoïsme**

D

daguerreotypie, *methode om lichtbeelden vast te leggen op verzilverde platen*
Op 19 augustus 1989 vierde de wereld met tentoonstellingen, congressen en vele honderden jubileumboeken het 150-jarig bestaan van de fotografie. De eerste foto was toen 163 jaar oud. Die foto werd in 1826 door Joseph Nicéphore Nièpce [1765-1833] genomen vanuit het bovenraam van zijn landhuis in Saint-Loup-de-Varennes in Frankrijk. Nièpce fotografeerde zijn tuin en had een belichtingstijd van acht uur nodig om het beeld van een duiventil, pereboom en schuur te fixeren op een tinnen plaat voorzien van een lichtgevoelige asfaltlaag. *Héliographie* noemde hij dit procédé: zonneschrift.
Nièpce was al sinds 1813 op zoek naar een manier om beelden vast te leggen. Hij was niet de enige: in Engeland werkte de jonge natuurkundige William Henry Fox Talbot [1800-1877] aan hetzelfde en in Parijs was Louis Jacques Mandé Daguerre in de weer.
Daguerre was op 18 november 1787 in Cormeilles-en-Parisis geboren. Hij werkte eerst als belastingambtenaar maar werd la-

ter decorschilder. Zijn *Diorama*, een decor van 14 bij 22 meter dat door lichtprojecties werd opgesierd, was het eerste in zijn soort en trok in Parijs veel publiek.
Toen Daguerre in 1826 van Nièpce's vorderingen hoorde, was hij in alle staten. Hij schreef hem nog diezelfde dag, vertelde over zijn eigen experimenten en probeerde uit te vinden welke methode Nièpce gebruikte.
De mannen ontmoetten elkaar in augustus 1827 in Parijs. Nièpce was eerst niet tot samenwerking bereid, maar nadat hij zijn procédé tevergeefs in Londen aan de man had proberen te brengen, werd in december 1829 de *Association Nièpce-Daguerre* opgericht.
Het mocht niet lang duren, Nièpce stierf in 1833, verarmd en gedesillusioneerd. Daguerre ploeterde alleen verder, daarbij hevig leunend op de vindingen van zijn voormalige partner.
Toeval zorgde, zoals het hoort, voor een doorbraak. Daguerre had enkele platen die hij zonder succes had belicht in een rommelkast gelegd waarin ook een gebroken kwikthermometer lag. Een paar dagen later bleken de platen toch een beeld te vertonen. Eureka!: verzilverde koperplaten, blootgesteld aan jodiumdamp, daarna aan kwikdamp en vervolgens afgespoeld met een keukenzoutoplossing, vertoonden een zeer gedetailleerd beeld van de werkelijkheid, zij het in spiegelbeeld.
Daguerre maakte zijn uitvinding van de *daguerréotypie*, zoals hij haar doopte, in januari 1839 bekend. Dit alarmeerde Henry Fox Talbot in Engeland, die op 31 januari de uitvinding van de fotografie claimde. Een jarenlange strijd was het gevolg, maar in de praktijk bestonden de *talbotypie* en de daguerreotypie tot het eind toe vreedzaam naast elkaar.
De Franse staat kocht Daguerre's uitvinding en openbaarde het procédé op 19 augustus 1839 als geschenk van Frankrijk aan de rest van de wereld – een gebaar dat 150 jaar later uitbundig werd gevierd als de geboortedag van de fotografie.
Een internationale *daguerreomanie* was het gevolg en al in 1843 werd het nieuwe begrip in een Nederlands woordenboek opgenomen, met als aanwijzing voor de uitspraak: *daghèrrotiep*.
Daguerre stierf op 10 juli 1851, rijk en wereldberoemd. *Daguerreotypie* en *talbotypie* moesten krap tien jaar later het veld ruimen voor het procédé waarbij een glasplaat in een lichtgevoelige oplossing werd gedompeld en na belichting afgedrukt op albuminepapier – de goudbruine foto's uit grootmoeders album.

Enkele andere *typieën* die naar een persoon zijn genoemd: *gallitypie*, 'een door

Galli te Milaan uitgevonden handelswijze om voor het boekdrukken te graveeren op met krijt en stijfsel overtrokken houten platen'; *galvanotypie*, het afdrukken van met (galvanische) stroom geëtste koperplaten, uitgevonden door Kobell en zo genoemd naar de Italiaanse anatoom en natuurkundige Luigi Galvani [1737-1798], die in 1789 bij toeval de dynamische elektriciteit ontdekte; en de *woodburytypie*, een bepaalde fotografische druktechniek, uitgevonden door de Engelse fotograaf Walter Bentley Woodbury [1834-1885].
Vergelijk **kiekje**

datisme, *onnodige opeenstapeling van synoniemen*

Datisme is een obscuur woord en dat is jammer. Het is namelijk bruikbaar, nuttig, batig, doelmatig, utilitair, handig, dienstbaar, toepasselijk en praktisch. Bovendien heeft het een merkwaardige geschiedenis, achtergrond, historie, afkomst, oorsprong en herkomst.

Datisme staat voor de onnodige opeenstapeling van synoniemen. In de vorige eeuw was het nog te vinden in Duitse, Franse, Engelse en Nederlandse woordenboeken, maar op een enkele uitzondering na is het nu uit al deze werken verdwenen.

Datisme dankt zijn bestaan aan de Atheense blijspeldichter Aristophanes. In 421 v.Chr. liet deze in *De Vrede* een zekere Trygaeus zeggen: 'Welnu, dit is het! Hier komt het ouwe deuntje van Datis dat hij zong als hij zich aftrok tijdens het middaguur: "Ik ben verrukt, ik ben verheugen, ik ben in de wolken."'

Generaties vertalers hebben deze zin van noten voorzien. De vertalingen zelf lopen aanzienlijk uiteen en dan natuurlijk vooral als het gaat om Datis' bezigheid tijdens het middaguur. 'Wanking off', 'fucking himself' en 'singing in ecstasy' zijn drie varianten in Engelse vertalingen. Een van deze vertalers verduidelijkt: 'Masturbation seems to have been proverbially associated with midday heat'.

Belangrijker is echter de vraag: welke Datis had Aristophanes op het oog? Er zijn een paar oudheidkundigen die menen dat het gaat om de Griekse dichter Carcinus, bijgenaamd Datis, maar de grote meerderheid houdt het op de Perzische veldheer Datis.

Over deze Datis is bijzonder weinig bekend. Zijn voornaamste wapenfeit was het verliezen, in september 490 v.Chr., van de slag bij Marathon. In opdracht van de Perzische koning vertrok Datis met 600 schepen om Athene mores te leren wegens zijn aandeel in een opstand. Hij slaagde erin het opstandige Eretria te verwoesten, maar Athene maakte korte metten met de Perzen. Datis vertrok volgens Herodotus met ruim 6400 soldaten minder dan waarmee hij in Attica was geland. Wat voor gevolgen dit

verlies had voor zijn loopbaan en hoe zijn leven verder verliep – daarover is niets bekend.
De vraag waarom Datis door Aristophanes met de broek op de knieën werd opgevoerd, is volgens een oudheidkundige makkelijk te beantwoorden. 'In alle tijden hebben volken ten tijde van oorlog grapjes gemaakt over de seksuele onbekwaamheid van de vijandige leiders.'
Maar de grap ging verder. Tijdens zijn 'lied' wil Datis laten zien hoe goed hij het Grieks beheerst. Ook de echte Datis zou volgens een bron zijn dreigende brieven aan Athene in het Grieks hebben geschreven. De Perzische veldheer stapelt bij Aristophanes het ene synoniem op het andere, maar maakt daarbij al masturberend een forse taalfout. Hij zingt '...ik ben *verheugen*' en begaat daarmee een 'typisch Aziatische blunder', zoals het ergens wordt genoemd.
En zo kon het dus gebeuren dat *datisme* lange tijd meerdere betekenissen had: gebrekkig Grieks spreken, een fout maken in een vreemde taal en het onnodig opeenstapelen van synoniemen.
In die laatste betekenis is het nu alleen nog te vinden in *Kramers Vreemde-Woordentolk* uit 1987.

Enkele andere stijleigenaardigheden die naar een persoon zijn genoemd: *gongorisme*, barokke dichterlijke taal, vol latinismen en graecismen, paradoxen, gezochte beeldspraken en woordspelingen, bewust zo gebruikt door de Spaanse dichter Luis de Góngora y Argote [1561-1627]; *marinisme*, schrijfwijze vol gekunstelde beeldspraak, vernuftige vergelijkingen en bombastische effecten, in zwang gebracht door de Italiaanse dichter Giovanni Battista Marino [1569-1625]; *marivaudage*, gezochte stijl, naar de Franse schrijver Pierre Carlet de Chamberlain de Marivaux [1688-1763] die volgens De Beer en Laurillard (1899) 'een hoogst ongenietelijken proza-stijl had, langdradig, vol afwijkingen, omwegen en gezochtheid, met uitgekozen mooie woordjes en platte uitdrukkingen.' De tweede betekenis in het Frans luidt nu: 'verfijnde stijl'; *petrarkisme*, liefdespoëzie in de barokke stijl van Francesco Petrarca [1304-1374]; *rabelaisiaans*, overdadig, uitbundig, naar de Franse schrijver François Rabelais [1494?-1553]; en *marotisme*, 'enigszins ouderwets geestig', naar de Franse dichter Clément Marot [1496-1544]. De lijst schrijver + *iaans* is natuurlijk eindeloos. Van Dale vermeldt in ieder geval *Catsiaans*, *gorgiaans*, *Hooftiaans* en *Vondeliaans*, zonder overigens de verschillende stijlkenmerken nader te omschrijven.

diesel, *een type motor en de brandstof daarvoor*

Op 29 september 1913 scheepte Rudolf Diesel zich in Antwerpen in op de veerboot naar Harwich. Hij dineerde met een oude vriend en besprak geanimeerd de toekomst van de *dieselmotor*.

Toen de *Dresden* de volgende ochtend in Engeland aankwam was Diesel onvindbaar – zijn bagage was onaangeroerd en zijn slaapvertrek onbetreden.
'Het roekeloos omspringen met zijn vrij groot fortuin en de vele ruzies en verwikkelingen omtrent rechten en patenten', schrijft een naslagwerk, 'brachten hem tot zelfmoord.' Een ander stelt: 'In de nacht verdween hij en het is een open vraag of hij verongelukte of zelfmoord pleegde.'
Een Duits naslagwerk is stelliger en heeft een curieuze toevoeging: 'Er bestaat geen twijfel dat Diesel over boord gesprongen is. Een Hollands loodsschip stuitte later op zijn lijk, maar borg het niet.'
Rudolf Christian Karl Diesel werd op 18 maart 1858 in Parijs geboren als zoon van een eenvoudige leerbewerker uit Duitsland. De jonge Rudolf, die op school werd uitgemaakt voor 'Duits varkentje', bleek buitengewoon begaafd. Vanwege een koloniaal conflict tussen Duitsland en Frankrijk werden alle Duitsers het land uitgezet, zodat hij zijn opleiding voltooide aan de Technische Hogeschool in München. Hij specialiseerde zich in thermodynamica en ontwikkelde een grote belangstelling voor muziek, letteren en sociale vraagstukken.
In 1885 begon Diesels speurtocht naar een 'energiebron voor wereldwijde rechtvaardigheid', zoals hij het zelf noemde. De stoommachines uit die dagen hadden een zeer laag zogeheten nuttig effect: de grote, dure machines zo'n tien procent en de kleinere nog veel minder. Daarom was het voor kleine ondernemers als Diesels vader nagenoeg onmogelijk om tegen grote industrieën op te boksen.
In eerste instantie probeerde Diesel het rendement te verbeteren van de *ottomotor*, in 1876 uitgevonden door de Duitse technicus Nikolaus August Otto [1832-1891]. Maar gaandeweg kwam hij op het idee van een niet-gekoelde, op poederkool werkende motor.
Toen hij ten slotte op 10 augustus 1893 het eerste model van zijn 'zwarte maîtresse' startte, was er van dit oorspronkelijke idee nauwelijks iets over. Overigens ontplofte de watergekoelde, op lamppetroleum lopende motor na een paar minuten en Diesel overleefde zijn uitvinding slechts op het nippertje.
Diesel omschreef zijn carrière als uitvinder als een 'verslaving aan wanhoop en extase'. De extase brak aan omstreeks de eeuwwisseling. Diesel werd toen internationaal beschouwd als een van de grote pioniers van het nieuwe energie-tijdperk en zijn verbrandingsmotor werd gebruikt in de olie-industrie, in

krachtcentrales, auto's, vrachtwagens, schepen en mijnen.
In Nederland werd de eerste dieselmotor in 1903 gebouwd door de *Nederlandsche Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel* in Amsterdam. De Winkler Prins noemt in 1905 de *bronsmotor* een belangrijke concurrent, maar na die tijd is er van de uitvinding van J. Brons, fabrikant in Appingedam, niets meer vernomen.
Rudolf Diesel was zijn leven lang een fel pacifist. In 1888 probeerde hij tevergeefs een patent te krijgen op een soort nepbommen die oorlogvoeren in de toekomst moesten voorkomen. Het is daarom wrang dat het merendeel van de duikboten tijdens de Eerste Wereldoorlog met dieselmotoren was uitgerust.

Andere motoren en motoronderdelen die teruggaan op een persoon: *bowdenkabel*, holle kabel waarin een gevlochten staaldraad kan bewegen, om een rem, koppeling en dergelijke op afstand te bedienen, uitgevonden door de Engelse industrieel Sir Harold Bowden [1880-1960]; *carter*, omhulsel, huis waarin de kruk- of excentriekas van een motor ligt, naar de Engelse uitvinder J.H. Carter [†1903]; de *stirlingmotor* of heteluchtmotor, genoemd naar de Schotse uitvinder Robert Stirling [1790-1878]; en de *wankelmotor*, een motor met draaiende in plaats van heen- en weergaande zuigers, in 1954 ontwikkeld door de Duitse ingenieur Felix Wankel [1902-1988]. De *gatsometer*, een snelheidsmeter, gebruikt om te controleren of auto's niet te hard rijden, is uitgevonden door de befaamde Nederlandse autocoureur Maus Gatsonides [geboren 1911].

dirkkraan, *eenvoudige hijskraan*

De 17de-eeuwse Engelse beul Derrick verrijkte het Nederlands met twee woorden: de *dirkkraan*, een eenvoudige hijskraan die bij montages wordt gebruikt, en de *derrick*, een boortoren.
Over het leven van Derrick bestaat veel onduidelijkheid: de een noemt hem Thomas, de ander Godfrey en zijn achternaam wordt soms ook Derick of Dericke gespeld.
Dit is zeker: Derrick diende in het leger dat onder aanvoering van Robert Deveraux, de tweede graaf van Essex, in 1596 de Spaanse havenstad Cádiz innam en plunderde. Hij werd beschuldigd van verkrachting en zou zijn opgehangen als de graaf niet op het allerlaatste moment had ingegrepen. Om zijn hachje te redden werd Derrick nu zelf beul, een weinig geliefd beroep. Terug in Engeland bracht hij het uiteindelijk tot opperbeul van Tyburn, een berucht galgeveld even buiten Londen.
Hier verrichtte Derrick het merendeel van de ruim drieduizend terechtstellingen die aan hem worden toegeschreven. Zijn beroemdste executie was die van niemand minder dan de graaf van Essex. De graaf was in ongenade gevallen en werd op 25 februari

1601 door Derrick ter dood gebracht. Deze had drie bijlslagen nodig om het hoofd af te houwen van de man die zijn leven had gered. Overigens werd Derrick direct na de executie bijna door een woedende menigte gelyncht.
Kort daarop verscheen de ballade *Essex Good Night*, waarin 23 executies van Derrick worden bezongen. Vanaf het schavot haalde Essex hierin rijmend zijn gelijk:

Derick, thou know'st at Cádiz
I saved thy life lost for a rape there done [...]
But now, thou seest my life is come,
By chance into thy hands I light;
Strike out the blow! that I may know
Thou Essex loved at his good-night.

Derrick was op slag beroemd. Een stukje touw van zijn galg werd een gezocht souvenir. Hij bracht verbeteringen aan in de structuur van de galg en zijn naam werd al gauw synoniem met alles wat met executeren te maken had: galg, ophangen en beul. Later kreeg de naam van zijn opvolger, *Jack Ketch* [†1686], de betekenis 'beul'. De betekenis 'galg' ging in het midden van de 18de eeuw over op een enigszins op een galg lijkende hijskraan. Dit werd als *dirkkraan* in het Nederlands opgenomen. De vroegste bron voor *derrick* in de zin van 'boortoren' dateert van 1881. Derrick zou tientallen jaren executies blijven verrichten. In 1647 deed hij dit werk nog steeds, hoewel niet meer als opperbeul. Waarschijnlijk is hij niet lang daarna gestorven.

Twee andere kranen die naar een persoon zijn genoemd: de *westontakel*, een takel waarbij de op te hijsen last niet door eigen gewicht kan dalen, naar de Amerikaanse elektrotechnicus Edward Weston [1850-1936]; en het *Sincks-toestel*, een hijstoestel waarmee in de tweede helft van de 19de eeuw verongelukte paarden en wagens uit het water werden gehaald, naar de Amsterdamse paardenslachter Sinck, de uitvinder ervan.

dolle Mina, *actief strijdster voor vrouwenemancipatie*

Op vrijdag 23 januari 1970 bezetten vijftien vrouwen en vijf mannen Nijenrode, een opleidingsinstituut voor managers dat alleen mannen toeliet. De actiegroep noemde zich *Dolle Mina*. Beelden van de bezetting waren te zien in de actualiteitenrubriek *Brandpunt* en de reactie was overweldigend: buitenlandse journalisten stroomden toe en binnen letterlijk een paar weken telde Nederland duizenden Dolle Mina's die overal in het land werkgroepen en afdelingen oprichtten.
Wilhelmina Elizabeth Drucker zou er buitengewoon blij mee zijn geweest. De bijnaam van deze op 5 december 1925 over-

leden feministe luidde eigenlijk 'IJzeren Mina', maar dat vond het groepje vrouwen dat in september 1969 voor het eerst bij elkaar kwam om zich te beraden op een nieuwe vrouwenbeweging, 'te geharnast' klinken. De naam *Dolle Mina* werd bedacht door de Amsterdamse historica Selma Leydesdorff. Bij de bestudering van de geschiedenis van de vrouwenbeweging stuitte zij op de vrouw die honderd jaar eerder al dezelfde doelen nastreefde als de nieuw opgerichte actiegroep: bevrijding van de vrouw in een socialistisch perspectief.

In 1980 lichtte Leydesdorff in een interview haar keuze nader toe: 'Dolle Mina klonk aantrekkelijk. En dat was heel belangrijk: aantrekkelijk zijn voor de buitenwereld. Dolle Mina heeft er vanaf het begin sterk de nadruk op gelegd dat het om leuke meiden ging, die er mooi en sexy uitzagen. [...] Als er foto's gemaakt moesten worden, zochten we dan ook de mooiste Dolle Mina's uit. [...] We wilden publiciteit en daar hadden we veel voor over.'

Overigens bestrijdt publicist Michel Korzec dat Leydesdorff de naam Dolle Mina heeft verzonnen; in 1992 claimde hij in de *Haagse Post* zelf deze vondst.

Hoe het ook zij, Wilhelmina Drucker werd op 30 september 1847 geboren als tweede dochter van een ongehuwde moeder. Louis Drucker, haar Duitse vader, verliet het gezin kort na haar geboorte en officieel droeg Mina dan ook de achternaam Lensing. Samen met haar zuster Louise schreef ze onder het pseudoniem Prezcier het boekje *George David*, een scandaleuze sleutelroman over de familie van haar vader. De Druckers slaagden er echter in bijna de hele oplage te vernietigen.

Op 5 oktober 1889 richtte Drucker de *Vrije Vrouwen Vereeniging* op en in 1894 nam zij het initiatief tot oprichting van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*. Eerder had zij zich al bij de socialisten aangesloten, maar haar ongezouten kritiek op het vrouw-onvriendelijke beleid van die partij leidde vaak tot botsingen. Het socialistische *Radicaal Weekblad* omschreef haar dan ook eens als 'ruw en gevoelloos voor het goede in de man, gevaarlijk voor de vrede in het gezin'. IJzeren Mina was in ieder geval zeer onafhankelijk; ze trouwde nooit en onderhield weinig intieme vriendschappen.

Haar voornaamste spreekbuis was het in 1893 door haar opgerichte weekblad *Evolutie*, dat zij vanaf 1913 voor het grootste gedeelte alleen volschreef. Haar stukken waren, zeker voor die tijd, zeer cru. Het huwelijk noemde zij eens 'de meest belachelijke, meest onkiesche vorm van seksuele samenleving'. Gods-

dienst definieerde ze, hoewel ze als meisje vroom katholiek was geweest, als een 'struikelblok voor de menschelijke vooruitgang'.
In 1939, veertien jaar na haar eenzame dood, werd in Amsterdam een standbeeld onthuld van deze onvermoeibare feministe, gemaakt door Gerrit Jan van der Veen. Op dezelfde vrijdag in 1970 dat Nijenrode werd bezet, kwamen een paar Dolle Mina's bij het standbeeld van hun naamgeefster bijeen. Om vriendelijk in de camera lachend een aantal dameskorsetten te verbranden.
Een andere voorvechtster van vrouwenemancipatie die haar naam in de taal heeft achtergelaten is Amelia Jenks Bloomer [1818-1894] uit New York, oprichtster van het eerste vrouwenblad in de Verenigde Staten. *Bloomer* staat in het Engels voor 'een rokje met een wijde broek' – een combi die vanaf juli 1851 door Bloomer werd gepropageerd en door tegenstanders werd gezien als een symbool van radicalisme. Het kwam als *Bloomer-kostuum* in het Nederlands terecht.

Don Juan, *vrouwenverleider*
Met hoeveel vrouwen deelde Don Juan het bed? Dat is per Don Juan verschillend.
Er zijn in de wereldliteratuur nogal wat Don Juans geweest. Volgens Grauls (1991) komt Don Juan in zeker 350 letterkundige werken voor. Daar zitten publikaties tussen van Shaw, Byron, Dostojevski en ga zo maar door.
De eerste Don Juan deed in 1630 zijn intrede in de komedie *El burlador de Sevilla y convidado de piedra* ('De vrouwenverleider [of: spotter] van Sevilla en de stenen gast') van de Spaanse toneelschrijver, theoloog en moralist Tirso de Molina, pseudoniem van frater Gabriel Téllez [ca. 1584-1648]. Téllez baseerde zich voor dit stuk op een Spaans volksverhaal uit de 14de eeuw. In deze komedie probeert de leugenachtige Don Juan in Sevilla de dochter van commandeur Gonzalo de Ulloa te schaken. Als Gonzalo dit wil verhinderen, doodt Don Juan hem in een tweegevecht. Later dringt hij de grafkamer van zijn slachtoffer binnen. Daar nodigt hij het standbeeld van Gonzalo spottend uit voor een feestmaal. Het standbeeld verschijnt – dit is de 'stenen gast' – komt tot leven en sleurt Don Juan mee de dood in.
Ten onrechte is Don Juan Tenorio in verband gebracht met de gelijknamige kamerheer van de Castiliaanse koning Pedro de Wrede. Don Juan is later ook verward met Juan de Maraña, een monnik die eerst zijn ziel aan de duivel verpandde, maar uiteindelijk 'in den reuk van groote heiligheid zou gestorven zijn', aldus de *Algemeene Nederlandsche Encyclopedie* (1866), voor